

שנות המנדט

מפנה ביחסי ערבים ויהודים ביפו ובתל אביב בשנות מלחמת העולם השנייה

תמיר גורן

הקדמה

פרוץ מלחמת העולם השנייה סימן במידה רבה את קצו הרשמי של המרד הערבי. מבחינת הפלסטינים אמנם היו למרד הערבי הישגים אך היו לו גם תוצאות חמורות. הטרור הפנימי והתפוררותה של ההנהגה הלאומית השפיעו קשות על המשך התפתחותה של תנועתם הלאומית, שלא היה בכוחה וביכולתה כדי לממש את ההישג שזכתה לו בדמות 'הספר הלבן' של מאי 1939.¹ שנות המרד הערבי שיבשו את המערכת המשקית, החברתית והפוליטית של ערביי הארץ. מרבית האוכלוסייה הערבית עיפה מאי השקט הממושך ומאבדן החיים והרכוש ושאפה להחזיר את החוק והסדר.² אחת התוצאות החמורות של המרד הערבי היתה הנזק הכלכלי הכבד שנגרם לציבור הערבי. המשק נקלע למשבר, מפרנסים נפגעו ומקורות התעסוקה שובשו. ביטויים של הנזקים הכלכליים ניכר במיוחד באותם מקומות שבהם התקיימו בעבר יחסי מסחר ענפים בין ערבים ליהודים, כמו בערי החוף חיפה ויפו.³

- 1 על תקופת המרד הערבי והשלכותיה על הפלסטינים ראו: יגאל אייל, "המרד הערבי" בשנים 1936-1939: נקודת המפנה במאבק על ארץ ישראל, עלי זית וחרב, ט (2009), עמ' 43-82; יוסף נבו, 'ערביי ארץ ישראל והספר הלבן של שנת 1939', קתדרה, 12 (1979), עמ' 148-163.
- 2 יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978, עמ' 356; יובל ארנון-אוחנה, חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית, הדר, תל אביב 1989, עמ' 296; יוסף נבו, 'השפעת מלחמת העולם השנייה על שינוי דפוסי המעורבות הערבית בארץ ישראל', בתוך: יוסף נבו ויורם נמרוד (עורכים), הערבים אל מול התנועה הציונית, והישוב היהודי 1946-1950, מכללת אורנים, קריית טבעון 1985, עמ' 10.
- 3 לתיאור הנזק הכלכלי ראו: יוסף נבו, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית במלחמת העולם השנייה', בתוך: משה מעוז וב"ז קדר (עורכים), התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה? משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל אביב 1996, עמ' 97; לתיאור היקף הנזק שנגרם למסחר בין ערבים ליהודים ביפו בתקופת המרד הערבי ראו: תמיר גורן, גאות ושפל: התפתחותה העירונית של יפו ומקומה בעימות היהודי-הערבי בארץ ישראל 1917-1947, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2016, עמ' 266-275.

משנסתיים המרד הערבי הציבו תוצאותיו בכלל והקריסה הכלכלית בפרט אתגר לא פשוט בפני הציבור הערבי. אין תמה אפוא כי מבחינת הפלסטינים מלחמת העולם השנייה פרצה בעיתוי גרוע, שכן עוד לא השתחררו מגדר הלא־רגיל של תקופת המרד וכבר נקלעו בעל כורחם לתקופה בלתי שגרתית נוספת שהביאה עליהם בעיות חדשות כמו האטת פעילות המשק, אבטלה וספסרות, שניכרו בשלב הראשון של המלחמה בעיקר.⁴

לנוכח המצב העגום שנקלע אליו נטה הציבור הערבי באופן טבעי לחפש תנאים שיאפשרו לו לשקם את נזקיה של תקופת המרד הערבי ולהתפנות לאתגרי הקיום היום־יומי שעמדו לפניו בעטייה של המלחמה. נושאים פוליטיים ובייחוד עניינים לאומיים לא היו בראש מעייניו של הרוב הערבי הפלסטיני בשנים הראשונות למלחמה. הציבור הערבי הפנה את התעניינותו לנושאים הכלכליים היום־יומיים, אשר חלקם הושפעו מעצם מצב המלחמה. עדיפות ראשונה ניתנה אפוא לשימור של עמדות כלכליות וחברתיות קיימות.⁵

בעיות הניהול התקין של חיי כלכלה בעת מלחמה העסיקו גם את היישוב היהודי, ועל כן הלך והתהווה בתקופה זו שיתוף פעולה יהודי-ערבי. שיתוף פעולה זה, שהיה תועלתו ביסודו, בלט בתחומים שהיה בהם שילוב אינטרסים יהודי-ערבי, ובראש ובראשונה התחום הכלכלי. בהדרגה חרג שיתוף פעולה זה מהתחום הכלכלי הטהור וחודשו המגעים החברתיים בערים, תושבים יהודים שבו להתגורר ברבעים ערביים של ערים מעורבות, התקיימו משחקי ספורט בין קבוצות ערביות ליהודיות וכיו"ב.⁶ שיתוף הפעולה נמשך לסירוגין לאורך כל שנות המלחמה. ואולם, החל בשנת 1943, משהתברר כי בריטניה ובעלות בריתה ינצחו במלחמה, החלה ההתעוררות הפוליטית המחודשת של היישוב הערבי, שבעטייה חלה נסיגה מסוימת בהיקף הקשרים.⁷ תקופת מלחמת העולם השנייה, שלא כתקופה שקדמה לה, התאפיינה אפוא בהטבה משמעותית של היחסים בין ערבים ליהודים בתוך הערים המעורבות ובין יישובים ערביים ליישובים יהודיים.⁸ משום עצמת מעשי האיבה שהתרחשו בתקופת המרד הערבי בלטה הרגיעה שאחריה.

התפתחות היחסים בין הערבים ליהודים מאז הסתיים המרד הערבי ועד שלהי מלחמת העולם השנייה קיבלה מקום מצומצם בלבד במחקר, הן באופן מוחלט הן ביחס לשפע

4 על מצבה הכלכלי של ארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו: יוסף גרוס, 'המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי המנדטורי בארץ־ישראל (המשך)', קתדרה, 25 (1982), עמ' 159-166.

5 נבו, 'השפעת מלחמת העולם השנייה על שינוי דפוסי המעורבות הערבית', עמ' 10; הנ"ל, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית', עמ' 97.

6 על ביטויי שיתוף הפעולה ראו: יוסף נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1939-1945', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1977, עמ' 116-118.

7 על הסיבות לחידוש הפעילות הפוליטית ראו: נבו, 'התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית', עמ' 103-104.

8 על תפוצת הקשרים שרווחו בין ערבים ליהודים בחיי היום־יום בתקופת מלחמת העולם השנייה ידוע מעט מאוד. ראו למשל: מוסטפא עבאסי, **צפת בתקופת המנדט 1918-1948: ערבים ויהודים בעיר מעורבת**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2015, עמ' 168; הלל כהן, **צבא הצללים: משת"פים פלסטינים בשורות הציונות**, עברית, ירושלים 2004, עמ' 177-183.

החיבורים שעוסקים בנושא זה במסגרת תקופת המנדט בכלל. במיוחד לא הרבה מחקר לעסוק בנושא זה בתקופת המעבר שבין המרד הערבי למלחמת העולם השנייה. תקופה זו, שהצטיינה כאמור בשיתוף פעולה פורה, היא במידת-מה החוליה החסרה בתולדות היחסים בין יהודים לערבים.⁹ יתר על כן, ההיסטוריוגרפיה של תקופת המנדט עוסקת לרוב בתקופה שלמון 1943 ואילך, לנוכח ההתעוררות הפוליטית שחלה בקרב היישוב הערבי, ופחות בשנים הראשונות של המלחמה. המאמר מבקש אפוא להשלים במידת האפשר פרק חשוב זה. לפיכך הוא יתמקד ביחסים שבין ערבים ליהודים בחיי היום-יום כפי שהתקיימו בין יפו לתל אביב, דווקא בגלל המתוחות שהתהוותה בתקופת המרד הערבי בין שתי הערים, יחסים שלא זכו עד כה לבחינה של ממש בקשר לשנים 1939-1944.¹⁰

יפו, שניזוקה מאוד מבחינה כלכלית בתקופת המרד הערבי, ביקשה לשקם את הריסותיה במהרה ולהשיב לעיר את מעמדה כמרכז כלכלי מוביל בארץ ישראל. הצורך הזה התגבר עוד יותר על רקע המלחמה שפרצה. המעבר מהרס לשיקום חייב שינוי גישה כלפי היהודים, וזאת אמנם כדי להשיג את הרגיעה המתבקשת אך גם ובעיקר כדי להחזיר לחייה הכלכליים של העיר את היהודים, שמילאו בה עד 1936 תפקיד מרכזי. זה היה אינטרס יפואי מובהק לשפר את היחסים בין יפו לתל אביב ועם היהודים בכלל על מנת להיחלץ מהמצב הקשה ששרר בעיר בתקופת המרד הערבי. עזיבת הסוחרים היהודים את יפו, פתיחת נמל תל אביב, עצירתה של תנועת היהודים ליפו – כל אלה ועוד השפיעו לרעה על מצב העיר. מטרת המאמר לתאר ולבחון את היקף הקשרים בין יפו לתל אביב בתקופת מלחמת העולם השנייה, ולעמוד על טיבו של שיתוף הפעולה שהתגבש ביניהן. יובהר כי המאמר אינו מתיימר להציג את כל סוגי הקשרים שרווחו בין שתי הערים, אלא את אלה שיש בהם כדי לבטא היטב את השינוי שחל ביחסים בין השתיים. נטען כי מאז סיומו של המרד הערבי

9 ספרות המחקר כוללת בדרך כלל אזכורים של שיתופי פעולה ותו לא. מחקר מקיף ושיטתי בנדון לא נערך. מחקרו של מיכאל אסף על יחסי ערבים ויהודים בארץ ישראל משלהי התקופה העות'מאנית עד 1948, שפורסם בשנת 1970, הביא לראשונה רשימה מפורטת של סוגי שיתוף הפעולה שרווחו בין יהודים לערבים בחיי היום-יום מאז הסתיים המרד הערבי ובתקופת מלחמת העולם השנייה. מדובר בסקירה קצרה של עמודים אחדים בתוך כרך בן למעלה מ-400 עמודים. ראו: מיכאל אסף, **היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל 1860-1948**, מפעלי תרבות וחינוך, תל אביב 1970, עמ' 105-114; נדבך נוסף ובעל משמעות מהווה עבודת הדוקטור של יוסף נבו. ייחודה שהיא מתמקדת בתקופת מלחמת העולם השנייה בהתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית. מחקר זה, שהושלם בשנת 1977, סוקר את ממדי שיתופי הפעולה שרווחו בתקופת המלחמה, אך אינו מרחיב בנדון. ראו: נבו, 'ההתפתחות הפוליטית של התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית', עמ' 116-118.

10 סוגיית היחסים בין יפו לתל אביב בתקופה זו נדונה בספרות המחקר באופן מצומצם וחלקי בלבד. ראו: חיים פיירברג, 'תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003, עמ' 45; Mark LeVine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine 1880-1948*, University of California Press, Berkeley 2005, pp. 107-109.

ובמשך השנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה חלה תפנית חיובית בבחינת דף חדש שנפתח ביחסים שבין יפו לתל אביב. הנושא ייבחן סביב שלושה היבטים המשקפים היטב את השינוי שחל ביחסים בין שתי הערים: האחד בתחום היחסים שבין עיריית יפו לעיריית תל אביב; האחד בתחום הכלכלי; והאחד יתרכז בתנועה שהתנהלה בין יפו לתל אביב לצורכי בילויים.

מבוא

משנסתיים כיבוש ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה התחדדה באחת המתוחות שנוצרה בין היהודים לערבים בשלהי התקופה העות'מאנית. מעתה שָׁבָה ונשנתה וביתר שאת המחאה הערבית נגד התנועה הציונית. זו ניכרה היטב במקומות החיכוך בין יהודים לערבים. מבחינה זו היתה יפו זירה בולטת, תוצאה של התעצמות היישוב היהודי ביפו ובקרבתה.¹¹ מאז נוסדה תל אביב לצד יפו הערבית נוצרה בארץ ישראל מציאות יחידה במינה של יחסי שכנות בין עיר עברית לעיר ערבית. בארץ ישראל המנדטורית נוצרה מציאות בלבדית של שני מרחבים עירוניים צמודים ושכנים זה לזה, אך מבחינה מוניציפלית מנוהלים כשתי ישויות גאוגרפיות נפרדות. הגבול העירוני שחצץ בין הערים הבליט את סמיכותן מצד אחד, והמחיש את שונותן בבחינת שתי יחידות אתניות ולאומיות מצד אחר.

מקץ מלחמת העולם הראשונה ניכרה בתל אביב התפתחות מרשימה והיא נעשתה למרכז היישוב היהודי בארץ ישראל. בשנת 1936 כבר היתה העיר הגדולה ביותר בארץ במספר תושביה, ונמנו בה 150,000 נפש.¹² באותו זמן ניכרה התפתחות מרשימה גם ביפו, והעיר היתה למרכז השלטון של מחוז לוד, שבו נכללה גם תל אביב, ובה התרכזו כל המוסדות ומשרדי הממשלה המחוזיים. יפו נחשבה לאחת הערים הגדולות של ארץ ישראל, עיר מעורבת בהרכב אוכלוסייתה, מוקד עירוני ערבי גדול, בייחוד בתקופת המנדט, ומקור גאוה והשראה לתושבי יפו הערבים ולערביי הארץ כולם. היא היתה עיר המסחר הערבית החשובה ביותר בארץ ובירת התרבות והחיים הציבוריים של האוכלוסייה הערבית. יותר מכל מקום אחר בארץ סימלה העיר את ההישגים החומריים והתרבותיים של הערבים בארץ.¹³ העיר נהנתה משגשוג כלכלי והתפתחה בהתמדה. נמלה היה החשוב בארץ ודרכו

11 אסף, היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל, עמ' 54-58; חנה רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני, כרמל, ירושלים 1996, עמ' 256-257, 259.

12 יעקב שביט וגדעון ביגר, משכונות לעיר (1909-1936): ההיסטוריה של תל אביב, רמות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2001, עמ' 93.

13 על התפתחותה של יפו ועל מעמדה בציבור הערבי ראו: גורן, גאות ושפל, עמ' 31-220; איתמר רדאי, בין שתי ערים: הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו 1947-1948, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, תל אביב 2015, עמ' 169-177.

עבר רוב היבוא והיצוא, כמו גם תנועת הנוסעים. אוכלוסייתה גדלה בהתמדה: בשנת 1922 נמנו בעיר 32,524 נפש, וב־1936 – כ־55,000 תושבים ובהם 18,000 יהודים.¹⁴ מתחילת שנות העשרים נעשתה יפו לאחד המוקדים של הסכסוך היהודי-הערבי בארץ ישראל. שניים ממעשי האיבה הקשים ביותר בשנות המנדט פרצו ביפו והתפשטו למקומות אחרים: מאורעות 1921 ו־1936. גם מהומות אוקטובר 1933 החלו ביפו. מאורעות 1929 אמנם לא פרצו ביפו, אך הטביעו חותם קשה על העיר ועל סביבתה.¹⁵ למרות המתוחות ומעשי האיבה הוטבו היחסים בין יפו לתל אביב בהדרגה. תקופה זו, עד 1936, התאפיינה במעברים חדים מהסלמה לרגיעה. התפרצויות שנבעו מהיחסים המתוחים בין ערבים ליהודים שככו בתוך זמן קצר, והחזרה לשגרת היום־יום כבר היתה מוטיב ביחסיהם. אפשר אפוא לזהות מגמה ברורה ומתמשכת של הטבה ביחסים ביניהם למן המחצית הראשונה של שנות העשרים ועד פרוץ מאורעות 1936.¹⁶

תקופה זו התאפיינה בהתפתחות של מגמה חיובית וביחסים נוחים בין עיריית יפו לעיריית תל אביב. עם השנים אף התחזקה מגמה זו והגיעה לשיאה בשנות השלושים. שיתוף הפעולה שהתגבש בין שתי העיריות נמשך בעקיבות והתפתחה שגרת יחסי עבודה בתחומים משותפים שנגעו לשתי הערים. היחסים הטובים ששררו בין החברים הערבים לחברים היהודים במועצת עיריית יפו העמידו משענת מוצקה להצלחתו של שיתוף הפעולה.¹⁷ בתקופה זו זכתה יפו לצמיחה כלכלית שהגיעה לשיאה באמצע שנות השלושים. יפו נעשתה למרכז כלכלי והובילה בתנועת המסחר. העורף החקלאי שלה היה הגדול ביותר בארץ וכלל את רוב מטעי ההדרים. לצמיחה זו היו כמה ביטויים אופייניים, בין השאר בהתפשטות הקשרים המסחריים בין ערבים ליהודים ובין יפו לתל אביב. המסחר היפואי שהשתלב במסחר התל־אביבי התרחב בשיעור ניכר. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בקרב היהודים וניכרה תנועה ערה מתל אביב ליפו לצורכי תעסוקה.¹⁸ התנועה הערה בין שתי הערים ניכרה היטב בהתרחבות קווי התחבורה הציבורית שחיברו בין השתיים ובריבוי הנוסעים, שנבע בין השאר מביקורי בילוי והנאה. המצב הנוח ששרר בין שתי הערים השפיע לא מעט על ערביי יפו והם הרבו לבלות בתל אביב. תנועת האנשים מיפו לתל אביב לצורכי בילוי והנאה ניתנת לתיאור בקו ישר עולה ועקיב שתחילתו בשנות העשרים וסופו ב־1936. גם בכיוון ההפוך, מתל אביב ליפו, זרמה תנועה ערה של יהודים לצורכי בילויים וקניות.¹⁹

- 14 על הגידול באוכלוסיית יפו עד 1936 ראו: שם, עמ' 40, 76, 161, 175-176, 202, 249-250, 269.
- 15 על מעשי האיבה שקרו ביפו בשנים 1921, 1929, 1933, 1936 ראו: שם, עמ' 31-34, 120-121, 171-174, 221-226.
- 16 שם, עמ' 31-220.
- 17 שם, עמ' 80-98, 141-142, 191-192; עד שנת 1936 כללה מועצת עיריית יפו גם נציגים יהודים: שלושה עד 1927 ושניים מאז.
- 18 על היקף התנועה ואופן התנהלותה ראו: שם, עמ' 74-75, 161, 204-205.
- 19 שם, עמ' 50-57, 136-140, 182-185.

פרוץ מאורעות 1936 היווה קו שבר ביחסים בין שתי הערים. חיים מוטרו ומשה לוי, הנציגים היהודים במועצת עיריית יפו, התפטרו, וזו כללה מעתה ערבים בלבד. המתרחש בין הערים התעצמה עוד יותר על רקע דרישת תושבי השכונות היהודיות של יפו לספח אותן לתל אביב ולמעשה להיפרד מיפו. היענותה של עיריית תל אביב לבקשה ותביעתה לשנות את הגבול בין שתי הערים היתה סוגיה פוליטית מורכבת ורגישה, שכן עיריית יפו ראתה בצעד זה איום על המרחב הטריטוריאלי שלה ולא היה בכוונתה לוותר בנדון. העיסוק בסוגיה זו העיב מאוד על היחסים בין שתי העיריות שכבר היו מעורערים בלאו הכי.²⁰

שנות המרד הערבי עצרו כמעט לחלוטין את המגעים בין ערבים ליהודים. השביתה הממושכת שהכריז עליה הוועד הערבי העליון והתנתקות המסחר היהודי מיפו גרמו לעיר נזקים כבדים. התנועה בין שתי הערים פסקה כמעט לגמרי. תקופה זו הבליטה את השפל הכלכלי שידעה יפו ואת השיתוק שאחזו בנמל. הפגיעה ביפו לעומת ערים אחרות היתה החמורה ביותר. ההרעה המתמשכת במצבה הכלכלי של יפו, שהיתה כאמור מרכז כלכלי בולט ומשגשג, החלה בתקופה זו וניכרה במצבו של הנמל, בהיותו סמן מובהק למצבה הכלכלי של העיר.²¹

הקפיאון שאחזו ביפו בתקופת המרד הערבי נתן בה את אותותיו בעת שחזרה לימי שגרה. על הנזק הגדול שנגרם לה נוספה המלחמה. סגירת נמל יפו בתקופת מלחמת העולם השנייה דררה את מצבה הכלכלי עוד יותר.²² שנת 1939 והשנים הבאות הביאו על העיר ירידה תלולה במסחר. התפתחות של שוק שחור, עוני ומצוקה הרעו את מצבה הכלכלי עוד ועוד.²³ במצב הקיים התקשה המסחר העירוני להיחלץ מהנזקים שנגרמו לו. שיקום העיר ומימוש מיזמים שנעצרו בתקופת המרד הערבי היו יעד מרכזי של עיריית יפו. שנות פריחתה של העיר בעבר העמידו את היסוד להנחה כי ימי זוהרה של יפו עוד ישובו אליה. על כן זה היה אינטרס מובהק של עיריית יפו לשקם את מצבה של העיר במהרה.

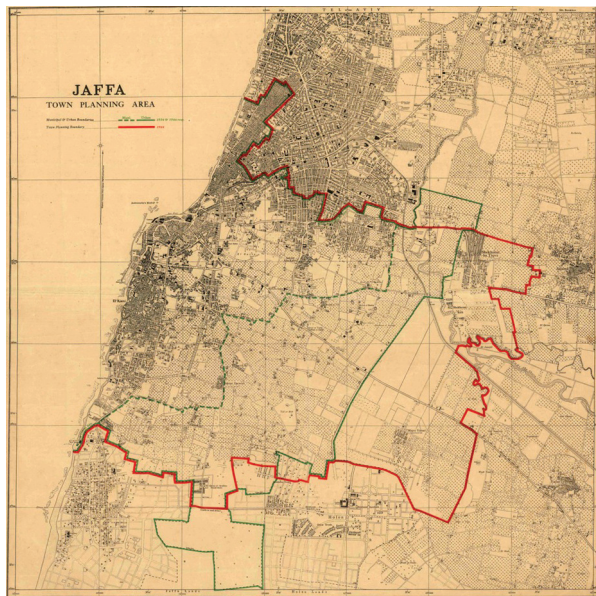
20 רוב יהודי יפו התרכזו בשכונות היהודיות שלאורך הגבול בין יפו לתל אביב. מבחינה גאוגרפית מדובר בשני גושי התיישבות: (1) גוש פלורנטין; (2) גוש שפירא. בכל גוש היו כמה וכמה שכונות שהשתייכו על פי מיקומן לאחת משתי השכונות המרכזיות פלורנטין ושפירא. על תביעת הסיפוח ועל המהלכים שנקטו בנדון בתקופת המרד הערבי ראו: תמיר גורן, 'יהודי יפו ושאלת הסיפוח 1936-1939', ציון, ד (2014), עמ' 507-531; על הרקע להתפטרות הנציגים היהודים ראו: שם, עמ' 516-518.

21 על ההידרדרות במצבו של נמל יפו בתקופת המרד הערבי ועל הנזק הכלכלי שנגרם לעיר ראו: תמיר גורן, "המבצר" שקרס: המאבק להחייאת נמל יפו, 1936-1947, עיונים בתקומת ישראל, 24 (2014), עמ' 130-151.

22 על מצבו של נמל יפו בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו: שם, עמ' 152-154.

23 גורן, גאות ושפל, עמ' 349-353.

מפנה ביחסי ערבים ויהודים ביפו ובתל אביב

ארכיון המדינה, 2/397/12

מקרא:

קו ירוק - גבול מוניציפלי

קו ירוק מקווקו - 1934

קו ירוק רציף - 1944

קו אדום - גבול בניין ערים 1944

המגעים בין עיריית יפו לעיריית תל אביב

המעבר מתקופת המרד הערבי לשנות המלחמה חולל באחת את חידוש היחסים בין עיריית יפו לעיריית תל אביב. שתי העיריות נדרשו לשתף פעולה ולהיערך למצב חירום: הכנת האוכלוסייה להתגוננות מפני התקפות אוויר, סידור מקלטים, היערכות לכיבוי שרפות ומתן עזרה ראשונה, הספקת מצרכי מזון בסיסיים - כל אלה ועוד היו מסד לשיתוף פעולה בין שתי העיריות. תרגילים שנערכו מעת לעת כדי לבחון את מצב המוכנות הקיפו את שירותי החירום של שתי הערים. בספטמבר 1940 נפתחה במעמד מושל המחוז תערוכה לענייני התגוננות שהוכנה בבית הספר ביל"ו בתל אביב. במעמד הפתיחה נכחו ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח, ראש עיריית יפו עבד א-ראוף אל-ביטאר, אישים ערבים, נציגי העיתונות הערבית והממונים על שירות ההגנה האזרחית. האורחים סיירו בחדרי התצוגה והביעו קורת רוח מאיכות התערוכה.²⁴ שיתוף הפעולה בתחום הכבאות התחדש כבימים

24 ידיעות אחרונות, 11.9.1940; דבר, 27.9.1940; ישראל רוקח שימש בתפקיד ראש העירייה בשנים 1936-1952. על פועלו כראש עיריית תל אביב ראו: חיים פיירברג, 'מתל אביב הקטנה לעיר ללא

שקדמו לשנות המרד הערבי, ושירותי הכיבוש סייעו אלה לאלה. בתקופה זו הוזמנו שירותי הכבאות של תל אביב לסייע ליפו בכיבוש כמה שרפות גדולות וזכו ליחס אוהד מצד הציבור הערבי. על אחת מהן, שאירעה בסוף שנת 1940 בבית עסק ברחוב בוסטרוס (היום רחוב דוד רזיאל), דיווח עיתון דבר בכותרת 'כבאי תל אביב עזרו לכבות שריפה גדולה ביפו'. בכתבה צוין כי מכבי האש בתל אביב קיבלו בקשה מאת כבאי יפו לסייע בכיבוש הדלקה היות שאינם יכולים להשתלט עליה. 'מיד יצאו שתי מכוניות כיבוי ושתי פלוגות כבאים [...] אחרי עבודה מאומצת הצליחו להציל את הבניין [...] העבודה נעשתה בשיתוף עם כבאי יפו שנהגו בידידות ובחברות'.²⁵ במאי 1944 נערכה תל אביב לקראת מפגן של הכבאות העברית בארץ. זה היה ככל הנראה מפגן ראשון מסוגו שבא להדגים את הישגיה של הכבאות העברית. בתמרון נועדו להשתתף נציגים של 18 יחידות כבאים. בעיתון משמר דווח כי גם פלוגת כבאי יפו הוזמנה להשתתף במפגן.²⁶ בתחום ההומניטרי והרפואי בלט שיתוף הפעולה בתמיכה שהעניקו שתי העיריות ל'אגודה הארצישראלית למען ילדים נכים'. האגודה נוסדה בירושלים, וב-1941 פתחה סניפים ביפו ובתל אביב. את האגודה הפעילו נשים יהודיות וערביות בשיתוף כמה מנשות הפקידות הבריטית. במרפאות העניקו טיפול רפואי לכל ילד ללא הבדל דת ולאום. שתי המרפאות שנפתחו, האחת בעיר העתיקה ביפו והאחת בצפון תל אביב, פעלו בשיתוף פעולה וזכו לתמיכת שני ראשי העיריות.²⁷

בשנים 1941-1942 נועדו שני ראשי העיריות בסדרת כינוסים שעסקו בענייני הספקה לשעת חירום. בכינוסים האלה השתתפו ארבעת ראשי העיריות הגדולות: ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח, ראש עיריית יפו עמר אל-ביטאר (אשר מונה אחרי מות אחיו עבד א-ראוף), ראש עיריית חיפה שבתי לוי, וראש עיריית ירושלים מוצטפא אל-ח'אלדי. את המפגש הראשון יזם ישראל רוקח, והוא נערך במשרדו בנובמבר 1941. כעשרה מפגשים נערכו בסך הכול, מהם שניים בתל אביב ושניים ביפו. בכל המפגשים שרתה אווירה ידידותית ועניינית. הכינוס הארצי של המהנדסים העירוניים, שנערך מטעם 'ארגון מהנדסי הערים', היה מסגרת רשמית נוספת שהפגישה את ראשי העיריות ואת חברי המועצות. כינוסים אלה, שנערכו לעתים קרובות ואשר השתתפו בהם ערבים, יהודים ובריטים, עסקו בענייני בינוי ובבעיות מוניציפליות ושימשו במה להחלפת דעות ולהתייעצויות. נוסף על המטרה המוצהרת זימנו כינוסים אלה גם מפגש חברתי רב-ערוך.²⁸

הפסקה: תרומתם של ראשי העירייה לעיצוב דמותה ואופייה של תל אביב-יפו 1921-2007, בתוך: ברוך קיפניס (עורך), **תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם**, פרדס, חיפה 2009, עמ' 202-204.

25 דבר, 27.11.1940; דוגמאות נוספות לשיתופי פעולה בתחום הכבאות בין שתי הערים ראו: דבר, 20.4.1941; שם, 27.1.1944. על שיתוף הפעולה בתחום הכבאות בין תל אביב ליפו עד אמצע שנות השלושים ראו: גורן, **גאות ושפל**, עמ' 95-98, 151-153, 199-200.

26 משמר, 10.5.1944.

27 דבר, 20.2.1941, 21.2.1941, 22.6.1944; הבקר, 27.1.1944.

28 הארץ, 14.9.1941; ידיעות אחרונות, 25.3.1944, 25.6.1944.

עבד א־ראוף אל־ביטאר והיהודים

העיסוק במצב החירום וההיערכות לקראתו המחיש את כורח הגורל המשותף לשתי הערים. שיתוף הפעולה בין שתי העיריות חיזק אינטרסים משותפים והיו לכך השלכות חיוביות על היחס והקרבה שרחשו שני ראשי העיריות זה כלפי זה. עבד א־ראוף אל־ביטאר, שמונה לראש עיריית יפו ב־1939, היה מבחינתו של השלטון הבריטי האיש הנכון בזמן הנכון כדי לסייע ולהחזיר לסדרם את חיי היום־יום ביפו. הוא, כמו משפחת אל־ביטאר כולה, נמנה עם מחנה המתנגדים לחוסיינים ונחשב לאישיות אהודה ומקובלת בציבור הערבי ביפו. למשפחת אל־ביטאר, שנמנו בה בתחילת שנות הארבעים כ־100 נפש, היה מעמד רם בקרב המשפחות הוותיקות בעיר והיא מוצבה בראש ההיררכיה. המשפחה היתה אמידה מאוד. את הונה היא צברה במסחר בבהמות ובבשר. משפחת אל־ביטאר תמכה במדיניות הבריטית נגד מחנה חוסייני, ולכן זכתה לאמון השלטון ומעמדה התחזק עוד יותר. עבד א־ראוף אל־ביטאר ואחיו עמר אל־ביטאר עמדו בראש השושלת המשפחתית. בשעה שעמר אל־ביטאר נודע בעיסוקיו הפוליטיים, עבד א־ראוף אל־ביטאר שימש בתפקידים כלכליים שהקנו לו מעמד רם בציבוריות הערבית המקומית והכלל־ארצית. הוא גם עמד בראש לשכות המסחר הערביות, תפקיד שהקנה לו השפעה רבה על החיים הכלכליים והציבוריים של ערביי הארץ. שלא כאחיו עמר, עבד א־ראוף לא היה בקי בפוליטיקה ולא היה דמות פוליטית. האיש נחשב מתון ולא קיצוני בדעותיו. יש להניח כי עובדה זו היא שעמדה לו בשעה שנדרש השלטון הבריטי להכריע על מינויו לראש העירייה.

אל־ביטאר היה ונשאר יריב מר למחנה חוסייני. תזכורת לניסיון ההתנקשות בו בתקופת המרד הערבי היתה נוכחותם של שני שוטרים בריטים מזוינים שניצבו בכניסה לבית העירייה, ובשומר ראשו שניצב בפתח חדרו. השלטון הבריטי, שהוקיר את האיש על האמון שרחש כלפיו ועל פועלו למען העיר, דאג להעניק לו את הכבוד הראוי. שנתיים לאחר שמונה לראשות העירייה זכה לקבל ממלך אנגליה את אות הכבוד Officer of the British Empire (OBE). הוא היה מתון בגישתו כלפי היהודים והדגיש שאין מקום להפליה בין יהודים לערבים.²⁹ בהתבטאויותיו ביקש להמחיש את רצונו לייצב את היחסים עם היהודים. בריאיון לכתב עיתון הֶבְּקָר בינואר 1940 דיבר אל־ביטאר בהרחבה על ענייני פוליטיקה ועל היהודים. בדבריו עמד על יסוד ההבנה ההדדית ועל רצונו לסייע ליהודים המעוניינים לשוב ליפו. וכך בין השאר אמר:

בעיני חברי הנהלת עיריית יפו אין ערבים ויהודים. אנו יודעים רק את המונח 'אזרח יפו ותו לא'. שמעתי, הוסיף מר ביטאר, שיהודים רבים מתושבי יפו עומדים לחזור אל בתיהם. אנו מקדמים בברכה את החוזרים. והעירייה מוכנה לעזור להם בכל אשר לאל

29 דוח המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, 'יפו הציבורית והפוליטית', אוגוסט 1940, הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/3872; על הרקע למינוי עבד א־ראוף אל־ביטאר לראש העירייה ראו: גורן, *גאות ושפל*, עמ' 234; על עבד א־ראוף אל־ביטאר בתקופת המרד הערבי ראו: שם, עמ' 233-235.

ידה לעשות. ביפו שורר ביטחון גמור [...] תושבי הארץ הזאת צריכים לעבוד שכם אחד לטובת הארץ הזאת ולאשרם של תושביה [...] את הפוליטיקה נשאר לממשלה ובכלכלה נטפל אנו. ההבנה ההדדית, סיים מר ביטאר, תבוא מתוך עבודה הדדית לטובת הארץ ותושביה.³⁰

גישתו הידידותית כלפי היהודים ניכרה באירועים שבהם אירח את ראש עיריית תל אביב או התארח בתל אביב. בשנים 1940-1942 זכתה יפו לכמה ביקורים של אישים ידועי שם מהמדינות הערביות הסמוכות ובהם מדינאים ואנשי צבא. אלה ניצלו בדרך כלל את הביקור כדי לראות את תל אביב המתפתחת.³¹ ביקורים אלה בתל אביב המחישו את האווירה הפתוחה ששרתה בין שתי הערים. בין ידועי השם שביקרו אז ביפו היה חסן ביי ג'אבי (חסן בפ), ששימש המפקד הצבאי של יפו ומחוז הדרום בשנים 1914-1916. חסן בפ, שהתגורר אז בדמשק, בא לביקור ביפו והתאכסן בביתו של עבד אל-ראוף אל-ביטאר. ידידיו ומכריו היהודים של חסן בפ ניצלו את ההזדמנות להיפגש עמו והזמינו אותו לבקר בתל אביב. מאז מלחמת העולם הראשונה לא ראה חסן בפ את תל אביב. הוא נענה להזמנה ונערכה לכבודו סעודה חגיגת בהגיעו מלווה באל-ביטאר ובנכבדים ערבים רבים וידועים. חסן בפ התרשם מאוד מהתפתחותה של תל אביב. הוא הודה למארחיו והביע קורת רוח למראה הפגישה הידידותית בין ערבים ליהודים.³²

אל-ביטאר לא היסס לשתף אישים יהודים באירועים ביפו ואף לא נמנע מלהשתתף באירועים של היהודים. הוא בא בקרבם ונתן בכך ביטוי לתפיסתו החיובית את היחסים בין ערבים ליהודים. אחד האירועים הבולטים שהשתתף בהם היתה החגיגה בפתח תקווה לכבוד יובל השבעים לאברהם שפירא, איש המושבה, שומר ותיק, אהוד, שנודע בזכות קשריו הטובים עם הערבים. כ-100 ערבים השתתפו בחגיגה ובהם כאמור ראש עיריית יפו. הנואמים היהודים והערבים סיפרו על סגולותיו של שפירא ובעיקר עמדו על תרומתו ביצירת קשרים עם השכנים הערבים. עיתון דבר תיאר את האירוע כ'הפגנה נאה ליחסי שלום בין יהודים וערבים [...] החגיגה היתה לפגישה יהודית-ערבית גדולה'.³³ האם גם אל-ביטאר נמנה עם הנואמים באירוע הזה? לא ידוע, אך יש מקום להניח שאם נשא נאום הרי תוכנו היה ברוח הדברים של הנואמים האחרים. את זאת אפשר להסיק מנאום שנשא כעבור חודשיים ב'יום הספורט הבין לאומי' שנערך במושבה ראשון לציון. את המושבה

30 הבקר, 16.1.1940; בתקופת המרד הערבי נטשו רבים מיהודי יפו את בתיהם ונעשו פליטים בתל אביב. הם סירבו לחזור לבתיהם כל עוד מבחינתם לא חלפה הסכנה. בשוך המאורעות החלו לשוב בהדרגה לבתיהם, אך עדיין נותרו רבים בתל אביב. בדבריו התכוון אל-ביטאר ליהודים האלה. באופן דומה התבטא כלפי נציגי השכונות היהודיות של יפו בעת שפעל למצוא פתרון לדרישת השכונות להסתפח לתל אביב. על התבטאותו ראו: 'פרוטוקול פגישת חברי ועד השכונות היהודיות עם עבד אל-ראוף אל-ביטאר', 17.10.1940, אצ"מ, S25/5936.

31 הבקר, 23.1.1940, 8.9.1941; הארץ, 20.12.1942.

32 הבקר, 9.1.1940; חסן בפ בנה את המסגד בשכונת מנשייה והוא נקרא על שמו.

33 דבר, 13.11.1940.

הכיר אל-ביטאר היטב לאחר שביקר בה והתרשם מבית חרושת משוכלל במקום.³⁴ ביום הספורט בא קהל של כמה מאות איש לצפות בתחרויות. מלבד אל-ביטאר באו מיפו שניים מחברי מועצת העירייה וקבוצה של נכבדים ערבים. משחק הכדורגל בין מועדון הספורט הערבי מיפו לבין 'מכבי ראשון לציון' היה גולת הכותרת של התחרויות. עם סיום התחרויות התכנסו אורחי יום הספורט למסיבה ב'בית המכבי'. המסיבה נפתחה בנאומו המארחים בהדגישם את ערכו וחשיבותו של הספורט כאמצעי לקירוב לבבות. אחריהם נאם אל-ביטאר ופתח בקריאה 'אל הערבים והיהודים תושבי הארץ הזאת לשכוח את העבר העגום מלפני שנתיים ולשתף פעולה ביניהם'. המסיבה היתה מוצלחת מאוד. 'בחגיגותיה וברוח הלבבית ששררה בה היתה מסיבה זו דומה למסיבה שנערכה לפני חודשים מספר לכבוד יובל השבעים של מר אברהם שפירא, ואולי אף עלתה עליה', דיווח אליהו ששון, ראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית.³⁵

במיוחד יש לציין את השתתפותו של אל-ביטאר באבל הכבד שפקד את תל אביב לאחר הפצצת העיר בידי האיטלקים בספטמבר 1940. זו זיכתה אותו בהערכה רבה מצד עיריית תל אביב. ההפצצה גרמה לנזק רב בנפש וברכוש; 117 תושבי תל אביב ושבעה ערבים מהכפר צומייל נהרגו, ויותר מ-200 נפצעו. זו היתה הפעם הראשונה שתל אביב ליוותה מתים רבים כל כך ביום אחד. המונים ובהם גם תושבים מיפו השתתפו בהלוויה. מקרב המשתתפים הערבים נראו אל-ביטאר וכמה מחברי מועצת העירייה, נציג עורכי הדין הערבים וכמה מחברי מערכת העיתון פלסטין, עיתון שנקט בדרך כלל עמדה מתריסה כלפי המפעל הציוני. העיתון גינה את ההתקפה על תל אביב.³⁶

בישיבת מועצת עיריית תל אביב שנערכה לקראת סוף ספטמבר הודה בשם ראש העירייה ממלא מקומו דב הוז למנחמים הרבים. 'באופן מיוחד יש להודות לעיריית יפו על היחס החיובי שהראתה', ציין הוז.³⁷ כעבור ימים אחדים בא הוז לעיריית יפו להודות באופן אישי לאל-ביטאר ולחברי המועצה על הזדהותם ועל השתתפותם בצערה של תל אביב. הוז ואל-ביטאר ניצלו את ההזדמנות כדי לשוחח על המצב בשתי הערים 'והובעה שמחה על היחסים הטובים השוררים בין תושביהן'.³⁸ למחרת נראה אל-ביטאר יושב בבית הקפה 'פילץ', אחד מבתי הקפה הבולטים של תל אביב, בחברת סופרים ערבים ממצרים שביקרו בתל אביב בליווי.³⁹

לא חלף זמן רב מאז הביקור של הוז אצל אל-ביטאר והוז וכמה מבני משפחתו נספו בתאונת דרכים. מותו הפתאומי היה אבדה כבדה לתל אביב, לתנועת העבודה ולהסתדרות.

34 הבקר, 1.11.1940.

35 דיווח מאת אליהו ששון, 27.1.1941, הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), 105/99.

36 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 11.9.1940, ארכיון תנועת העבודה (להלן: אה"ע), IV250/27/5/156; 'אליהו ששון למנחם קפליוק, חבר מערכת העיתון "דבר"', 16.9.1940, אצ"מ, S25/6017.

37 הבקר, 25.9.1940.

38 הארץ, 15.10.1940; פלסטין, 15.10.1940.

39 דבר, 16.10.1940.

בעת מותו שימש הוז סגנו של רוקח, והיה דמות מוערכת בהווייה העירונית ובקשריו עם הערבים בכלל ועם ערביי יפו בפרט. אל-ביטאר שלח למועצת עיריית תל אביב מברק והביע את השתתפותו בצערה. מברק נוסף נשלח למשפחה.⁴⁰ המונים חלפו על פני ארונו של הוז, שהוצב בבית הוועד הפועל של ההסתדרות. שניים מחברי מועצת עיריית יפו ייצגו את עיריית יפו. בבאים היו ערבים מקרב פועלי נמל יפו שהוז סייע להם בענייניהם במסגרת פעילותו בהסתדרות.

על רקע אירועים אלה בולטת הידיעה שפורסמה בעיתונות הערבית בתחילת 1941 על דבר ייסודו של מועדון חדש ביפו, 'המועדון האזרחי' שמו. מייסד המועדון, אל-ביטאר, עמד בראשו ושימש נשיאו. לצדו פעלה הנהלה של כמה חברים ובהם מאיר אמזלאג, עסקן ציבור, תושב שכונת כרם התימנים וחבר מועצת עיריית יפו.⁴¹ דווח כי החברים במועדון, שמניינם עלה על 50, היו מהבולטים שבפקידי הממשלה, עורכי דין, רופאים, סוחרים ובעלי אחוזות. צוין כי במועדון ישתתפו ערבים ויהודים וכי אמזלאג התחייב לצרף יהודים למועדון. דמי החברות נקבעו לשני לא"י לשנה.⁴² עיתון הבקר גרס כי הפתיחות של אל-ביטאר כלפי הצד היהודי השפיעה במישרין על טיב היחסים הידידותיים שבין עיריית יפו לעיריית תל אביב.⁴³

בפברואר 1941 חלה אל-ביטאר ולא התאושש עוד ממחלתו. משעה שהידרדר מצבו מינה הנציב העליון את עלי אל-מסתקים, עסקן ציבור, סוחר אמיד וחבר מועצת עיריית יפו, למלא לזמן-מה את מקומו של ראש העירייה. באמצע מארס החל אל-מסתקים לנהל את ישיבות מועצת העירייה.⁴⁴ כמה ימים לאחר שמונה לתפקיד הוא נפגש עם רוקח בקולנוע 'מוגרבי' בתל אביב, מלווה בקבוצת נכבדים יפואים ונציגי העיתונות הערבית, כדי לצפות בהצגה של האופרה העממית.

40 'הודעות על השתתפות בצער', 30.12.1940, אה"ע, IV104/49/2/24.

41 על המועדון וייסודו ראו: 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 25.2.1941, אה"ע, IV250/27/5/156; מאיר אמזלאג מונה על ידי השלטונות בשנת 1940 לחבר מועצת עיריית יפו לייצג את השכונות היהודיות. מאז הוא נותר הנציג היהודי היחיד במועצת העירייה. מאיר, בן למשפחת אמזלאג הענפה, שהיתה מעורה בעיר זה דורות, היה ידוע בקשריו הטובים עם הערבים. בעת שנתמנה אמר: 'שאיפתי היא למצוא הבנה דרושה בין היהודים והערבים'. עבד א-ראוף אל-ביטאר הביע קורת רוח מהמינוי וקיווה לעבודה משותפת. ראו: הבקר, 17.7.1940; דבר, 26.7.1940; הארץ, 2.8.1940.

42 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 25.2.1941, אה"ע, IV250/27/5/156; 'דוח מודיעין של ההגנה', 28.2.1941, את"ה, 105/99.

43 הבקר, 8.1.1941.

44 פלסטין, 26.2.1941; פלסטין, 12.3.1941; אידפאע, 14.3.1941; עלי אל-מסתקים נמנה בתקופת המרד הערבי עם האופוזיציה למחנה חוסייני. כמו עבד א-ראוף אל-ביטאר סבל גם הוא מניסיונות התנקשות. בשנת 1939 מונה על ידי השלטונות לשמש חבר במועצת עיריית יפו. האיש נודע בקשריו הטובים עם היהודים בכל הנוגע לעסקיו בעיקר.

ביוני 1941 הופצצה תל אביב בשנית על ידי מטוסים גרמניים. הפיצוץ גבה 13 קרבנות. אל-מסתקים בא לתל אביב לראות ולהתרשם מהנזקים שגרמה ההפצצה וסייר עם רוקח באזור ההפצצה.⁴⁵

מאז נפל למשכב שהה אל-ביטאר בביתו, והבית היה מוקד עלייה לרגל לרבים בקוותם שיבריא ממחלתו. במאי הוא הועבר לבית החולים 'הדסה' בירושלים וב-17 ביוני מת והוא בן 58. אבל כבד ירד על ציבור תומכיו, מכריו וידידיו הרבים. העיתונים פלסטין ואידפאע ('ההגנה') הקדישו את מאמריהם הראשיים לסיקור מותו ודמותו של המנוח. מלבד הפרטים הרבים על פועלו, יוחדו הסקירות לאופיו המיוחד של האיש. העיתון פלסטין עסק בכבוד שרחש האיש לבני כל הדתות ותיאר את מותו כאבדה גדולה לעיר. בתיאורו את ההשתלשלות שהביאה לידי מותו ציין העיתון כי בין הרופאים שהובאו לביתו להציע סיוע ועזרה היו גם רופאים מתל אביב. בעיתון אידפאע תואר אל-ביטאר כראש עירייה אהוב, שנהג סובלנות וכבוד כלפי הבריות כולן בלי להבחין הבחנה פוליטית או דתית. גישתו זו היא שאפשרה לו לגשר בין העדות ולנחול הצלחה גדולה בתפקידו. פועלו כראש עירייה אמין ומוצלח, שבלט בהתנהגותו הנאותה והצנועה, הרחיב את קהל תומכיו ואוהדיו. מותו תואר כאסון שפקד את יפו.⁴⁶

גם בקרב היהודים זכתה דמותו של המנוח להערכה רבה. בדברים שנאמרו עליו הובלט כי מבחינה פוליטית האיש נמנה עם המתונים שבמנהיגים הערבים. הוזכרו ניסיונות ההתנקשות שחווה בעבר, ופועלו להחזרת הסדר לעיר למרות הסיכונים בתקופת המרד הערבי. עוד נאמר כי אל-ביטאר נודע בקשרי הידידות והמסחר עם יהודים, וכי בימי כהונתו כראש העירייה הושג הסכם עם השכונות היהודיות של יפו.⁴⁷ 'ידידים רבים לו ביישוב העברי', צוין בעיתון הבקר.⁴⁸ נוכחותם של היהודים בהלוויה בלטה לעיני כול. ברשימת המשתתפים בהלוויה, שהובאה בעיתונים פלסטין ואידפאע, צוינו גם שמות המשתתפים היהודים. את ההלוויה עצמה תיארה העיתונות הערבית כאירוע ייחודי שלא נראה כמותו ביפו זה זמן רב. מקרב הערבים בלטו בנוכחותם כל ראשי המתנגדים למחנה חוסייני. הם הביעו צער עמוק על מותו של אל-ביטאר בראותם בו את התגלמות הכוח לביעור החבורות המזוינות שהשתלטו על העיר בזמן המאורעות. את היישוב היהודי ייצגו ראשי העיריות והמועצות המקומיות היהודיות, שליחי מרכז התאחדות האיכרים בארץ ישראל ולשכות המסחר. בראש המשלחת

45 ידיעות אחרונות, 12.6.1941; דבר, 13.6.1941.

46 פלסטין, 18.6.1941; אידפאע, 18.6.1941.

47 בשנת 1940 נחתם לראשונה הסכם בין השכונות היהודיות של יפו לעיריית יפו, שנועד להסדיר את היחסים ביניהן. ההסכם שהושג נתן ביטוי לעמדתו של עבד א-ראוף אל-ביטאר שיש להגיע לידי פשרה עם השכונות. השתתף בהסכם על יסודות של עזרה והבנה בקביעת העניינים לעתיד היוותה פריצת דרך ביחסים שבין שני הצדדים. על גיבוש ההסכם ותוכנו ראו: Tamir Goren, 'Annexation or Separation? The Municipal Status of the Jewish Neighborhoods of Jaffa 1940-1944', *Israel Studies*, 21, 2 (2016), pp. 84-87.

48 הבקר, 18.6.1941.

של עיריית תל אביב עמד רוקח. עוד נכחו באי הכוח של השכונות היהודיות שביפו ויהודים שהיו בקשרים עם המנוח. מברקים רבים של השתתפות בצער נשלחו ממוסדות יהודיים שונים.⁴⁹ בעיתון הרשמי של ממשלת המנדט מ־21 ביוני התפרסם דבר מינויו של עמר אל־ביטאר לראש עיריית יפו במקום אחיו. אל־מסתקים מונה לסגן ראש העירייה.

עמר אל־ביטאר והיהודים

יומיים לאחר ההלוויה נועדו אליהו ששון, ראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, ועזרא דנין, חבר המחלקה, עם עמר אל־ביטאר. השניים, שבאו מטעם הסוכנות היהודית, ביקשו להביע תנחומים על מותו של עבד א־ראוף אל־ביטאר ולברך על מינויו של עמר אל־ביטאר לתפקיד ראש העירייה. עמר הודה על השתתפותם בצער על מותו של עבד א־ראוף והביע תקווה כי גם בימי כהונתו יישמרו היחסים הטובים בין העירייה ליהודים. וכך בין השאר צוטט:

עומר אל ביטאר הביע תודתו העמוקה בשמו ובשם חבריו על היחס הלבבי והשתתפות הכנה בצער המשפחה והעירייה, שבאו לידי ביטוי מצד היהודים. הוא ביקש למסור בשמו, באמצעות העיתונות העברית את תודתו. תוך כדי שיחה הביע משאלה שיהודים יוסיפו לקיים גם בימי ראשותו יחסים טובים עם עיריית יפו למען השלום, השיתוף והבנה הדדית בין שני העמים.⁵⁰

את ישיבת מועצת עיריית תל אביב פתח רוקח בדברי הספד. הוא דיבר על אומץ לבו של המנוח, שלא היסס לפעול בנחרצות בתקופת המאורעות, וציין את גישתו הסובלנית לכמה וכמה נושאים מחיי הארץ. את דבריו סיים בהבעת תנחומים לאחי המנוח, למשפחתו ולעיר יפו. כעבור ימים אחדים בא עמר אל־ביטאר לבית עיריית תל אביב ונועד עם רוקח. אל־ביטאר ביקש להודות באופן אישי לראש עיריית תל אביב על השתתפותו בהלוויית אחיו ולהביע את תודת משפחתו ואת תודתה של העירייה לעיר תל אביב כולה על ההשתתפות בצער המשפחה, וכמו כן למועצת עיריית תל אביב על דברי ההספד שנאמרו בישיבתה האחרונה. בכותרת 'רוקח בבית א־ביטאר', דווח בעיתון הבקר כי 'ראש עיריית תל אביב [...] ערך אתמול ביקור גומלין בדירתו הפרטית של ראש עיריית יפו [...] והביע את תנחומי תל־אביב במות אחיו עבדול ראוף'.⁵¹

במלאת 40 יום למותו של עבד א־ראוף אל־ביטאר ארגנה עיריית יפו אספה גדולה לזכרו באולם הקולנוע 'אל־חמרא' (הידוע בשמו אלהמברה), הבולט והמפואר בבתי הקולנוע של יפו, ששכן בשדרות המלך ג'ורג' בסמוך לבית העירייה. באולם, שהתמלא עד אפס מקום,

49 דבר, 18.6.1941; 'דוח מודיעין של ההגנה', 19.6.1941, את"ה, 105/200.

50 דבר, 23.6.1941.

51 הבקר, 1.7.1941.

היו רבים מידידיו ומוקיריו של המנוח – ערבים ויהודים. בכותרת 'ערבים ויהודים באזכרה לראש עיריית יפו המנוח', צוין בעיתון דבר כי מקרב היהודים השתתפו ראש עיריית תל אביב, חברי המועצה, משלחת מטעם השכונות היהודיות ביפו, משלחת מטעם המושבות פתח תקוה ורחובות וכן סוחרים יהודים. באירוע נאם גם יוסף אליהו שלוש, עסקן ציבור שנודע בקשריו הטובים עם הערבים, לשעבר חבר מועצת עיריית יפו, שייצג את עיריית תל אביב. בנאומו התמקד שלוש במפעליו החשובים של המנוח.⁵²

למן יוני 1941 החל עמר אל-ביטאר למלא בשנית את תפקיד ראש עיריית יפו, שכן כיהן במשרה זו לראשונה בשלהי התקופה העות'מאנית. נוסף על היותו ראש העירייה, בחרה בו לשכת המסחר הערבית ביפו לנשיאה – משרה שכיהן בה עד אז אחיו המנוח. עמר אל-ביטאר נכנס אפוא לנעלי אחיו והחל לשמש בתפקידי כבוד בכמה וכמה גופים חברתיים. מינויו של אל-ביטאר היה אינטרס מוחלט של הממשלה בבקשה למנוע מחלוקת בציבור הערבי על תפקיד זה. הממשלה פעלה אז לפי התפיסה שיש להימנע מכל צעד שעלול לעורר מחדש מחלוקות מפלגתיות ומשפחתיות, שנדמו מאז נסתיים המרד הערבי. בדוח מודיעין של משטרת המנדט צוין כי מינויו של אל-ביטאר התקבל בשביעות רצון וכי המהלך המהיר שנקטה הממשלה במינויו מנע מחלוקות.⁵³ גם הצד היהודי הביע שביעות רצון מהמינוי: בין השאר באו לברכו באי כוח הסוכנות היהודית, נציגות של השכונות היהודיות ביפו, ואיגרות ברכה התקבלו מבעלי עסקים יהודים. משלחת מהמושבה ראשון לציון שנמנתה עם המברכים זכתה לתגובה חמה מראש העירייה:

הם הביאו לו את ברכת המושבה ואחלו לו הצלחה בתפקידו המחודש והזכירו נשכחות מן הימים [...] שבהם היתה ידידות נאמנה ויחסי קרבה אמיצים שרויים בין המושבה וידידיה היפואים. ראש העירייה הדגיש, בתשובתו, את רחשי אהותו הישנים והחדשים ושאל לשלומם של מכריו הותיקים במושבה, בהבטיחו להיות מוכן תמיד לעזור לידידיו בכל אשר יפנו אליו.⁵⁴

בשנים שקדמו לבחירתו המחודשת לראש העירייה התרחק אל-ביטאר מפעילות פוליטית והוא נודע בקרב היהודים גם כמוכר קרקעות.⁵⁵ בסקירה על המשפחות הערביות הגדולות בארץ בתחילת שנות הארבעים, שחיבר ככל הנראה האגף הערבי בסוכנות היהודית, נכתב על משפחת אל-ביטאר כי 'שינתה את דרכיה ביחס ליהודים, מכרה קרקעות ועסקה בספסרות והרוויחה כסף רב'. על עמר אל-ביטאר נאמר כי 'יש לציין הבדל גדול בין עמר אל-ביטאר של היום לבין עמר אל-ביטאר לשעבר. יחסיו עם היהודים היום הם הגונים.

52 אדפאע, 13.8.1941; דבר, 13.8.1941.

53 'דוח מודיעין של המחלקה לחקירת פשעים במשטרת המנדט (CID)', 24.6.1941, את"ה, 47/121; כהונתו הראשונה בתפקיד ראש העירייה החלה ב-1908 ונמשכה עד 1918.

54 הבקר, 26.6.1941.

55 'דוח על ערבים שמכרו קרקע ליהודים', 5.1.1937, אצ"מ, S25/9783.

עושה הרבה לטובת השכונות היהודיות הנמצאות באיזור יפו'. אשר לאחיו עבד א־ראוף אל־ביטאר, צוין כי 'המנוח לא הראה אף פעם שנאה ליהודים. היה אדם הגון'.⁵⁶ מאז שמונה עמר אל־ביטאר לראש העירייה הוא נפגש עם רוקח, לרוב במסגרת אירועים רשמיים. אל־ביטאר היה אורח קבוע במסיבות תה ובאירועים שונים בביתו של ראש עיריית תל אביב.⁵⁷ מסיבה מיוחדת במינה נערכה לכבודו של מאיר אמזלאג. זו היתה יזמה של ועד השכונות היהודיות, שפנה לאל־ביטאר וביקש להזמין את כל חברי מועצת עיריית יפו למסיבת תה לכבוד אמזלאג. המסיבה היתה בבית הקפה 'לורנץ' והשתתפו בה רבים מרעיו של אמזלאג, ובהם אל־ביטאר וסגנו, חברי מועצת עיריית יפו, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית משה שרתוק, עסקן הציבור משה שלוש – בנו של יוסף אליהו שלוש, ושורה של נכבדים ערבים ויהודים. בדיווחים בעיתונות העברית והערבית לא נאמר דבר על העילה למסיבה, אך קריאה בין השיטין מעלה כי ועד השכונות היהודיות ביקש להוקיר את תרומתו של אמזלאג ואת פעילותו להשגת הבנה בין עיריית יפו לשכונות היהודיות.⁵⁸ המגעים בין העיריות באו לידי ביטוי גם בעתות אבל. אלה באו לנחם את אלה. באירועי האבל שהשתתפה בהם עיריית יפו בלט רצח קצין המשטרה נחום גולדמן. גולדמן נרצח בעת שחקר שוד מזוין שביצעו אלמונים מיפו בתל אביב. המעשה עורר זעזוע רב אצל תושבי תל אביב והיישוב כולו. בעיתון **הבקר** נאמר כי אף שלא היה אפשר בשלב הזה להפנות אצבע מאשימה אל ערביי יפו, באו 'בכירי מועצת העיר יפו להשתתף בצער הכבד'.⁵⁹ משנודע לאל־ביטאר על מותו של יעקב שלוש, עסקן ציבור שנודע בקשריו הטובים עם הערבים, הוא בא לבית המנוח מלווה בחברי מועצת העירייה והביע את תנחומיו למשפחת שלוש. בביקורו דיבר על אישיותו של הנפטר וציין שהיה מכובד מאוד גם בקרב אזרחי יפו.⁶⁰ בהיודוע דבר מותם של מסעד א־סיאג', חבר מועצת עיריית יפו, ועאצם א־סעיד, לשעבר ראש עיריית יפו, הביעה עיריית תל אביב תנחומים. את ישיבת מועצת העירייה פתח רוקח בדברי הספד ועמד על מעלותיו של א־סיאג'. העיתון **הבקר** ייחד למנוח כתבה ובה נכתב כי א־סיאג' היה 'אדם עתיר נכסים ואוהב אדם ומקובל על כל הבריות. דאג לעניים בני דתו וליהודים'.⁶¹ ביוני 1942 מת עאצם א־סעיד, ששימש בתפקיד ראש עיריית יפו שנים ארוכות. א־סעיד זכה להלוויה רבת־משתתפים, ועיתונים ערביים הקדישו את מאמריהם הראשיים לזכרו. העיתון **פלסטין** ציין את שירותו המסור של המנוח להתפתחותה של יפו. העיתון **א־דפאע** תיאר את האיש כמי שידע להקשיב לזולת בלי להבחין הבחנה פוליטית או מפלגתית.⁶² המנוח היה מוכר היטב ליהודים ולרוב שיתף פעולה במשך תקופה ארוכה עם עמיתו בתל

56 'סקירה על המשפחות הערביות הגדולות בארץ', תחילת שנות הארבעים, את"ה, 105/52.

57 **המשקיף**, 15.4.1942; **דבר**, 19.1.1943; **המשקיף**, 3.6.1943.

58 **דבר**, 30.1.1942; 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 28.1.1942, אה"ע, IV250/27/5/151.

59 **הבקר**, 22.1.1942.

60 **המשקיף**, 17.4.1944.

61 **הבקר**, 21.8.1941, 29.7.1941.

62 **פלסטין**, 1.7.1942; **א־דפאע**, 17.7.1942.

אביב. אסעיד, כמו עבד אראוף אל־ביטאר ועמר אל־ביטאר, נמנה עם כמה וכמה ראשי עיריות ערבים שמכרו קרקע ליהודים.⁶³ בהלווייתו השתתפו רוקח ושלוש מטעם עיריית תל אביב, ומשלחת מטעם ועד השכונות היהודיות.⁶⁴

אף שהסתייג מכוונת השכונות היהודיות להתנתק מיפו, פעל עמר אל־ביטאר לשמור על יחסים תקינים. הוא תמך בהרחבת הנציגות היהודית במועצת עיריית יפו – שעד אז כאמור היה בה נציג אחד, הוא מאיר אמזלאג – לכדי שלושה נציגים. תמיכתו ניתנה על רקע דרישת הנהגת השכונות היהודיות ביפו להרחיב את הנציגות לאור גודל היישוב היהודי ביפו. דרישה זו ביטאה קודם כול אינטרס מובהק של היישוב היהודי ביפו, ומשמעה הגדלת כוחו והשפעתו במועצת העירייה. ואולם היה לה היבט נוסף ובעל משמעות בבחינת ניסיון לבדוק את יחסה של העירייה ליהודי יפו; שכן, יישום הדרישה להרחבת הנציגות נתפס כהוכחה אפשרית לשיפור שחל ביחסים בין השכונות היהודיות לעיריית יפו ולדבר רצונה ביחסי ידידות והבנה אמיתית עם היישוב היהודי.⁶⁵ בשיחה של כתב 'הארץ' עם עמר אל־ביטאר בעניין ייצוג היהודים במועצת עיריית יפו, אישר אל־ביטאר כי עיריית יפו הסכימה באופן עקרוני להוסיף עוד שני נציגים.⁶⁶ פועלו להשגת ההסכם שנחתם בשנת 1943 בין עיריית יפו לוועד השכונות היה צעד נוסף וחשוב שנועד להסדיר את היחסים ביניהם. הסכם זה נועד להחליף את ההסכם משנת 1940 שהוזכר לעיל, ומטרתו להיטיב את היחסים בין עיריית יפו לשכונות היהודיות.⁶⁷ על מעורבותו וגישתו כלפי יהודי יפו אפשר ללמוד מתוך שורה של ידיעות שהתפרסמו בעיתונות בנוגע למתן סיוע ותמיכה. לדוגמה, אל־ביטאר נפגש עם הרב בן־ציון מאיר חי עוזיאל, רבה הראשי של העדה הספרדית, כדי לסייע למשפחות בעלות צריפים שהיו בסכנת נישול; הוא גם הביע נכונות ורצון טוב לסייע לראשי שכונת שפירא להקים בית כנסת בשכונה; ובא לבית חולים לבקר יהודים שנפצעו מקריסת ביתם.⁶⁸

ערב חג הפסח תש"ב בא אל־ביטאר לביתו של יו"ר ועד השכונות לברכו לקראת החג, וגם הודיע כי העירייה הקציבה סכום של 50 לא"י בעבור נזקקים בקרב השכונות היהודיות. הביקור נמשך כשעה והשיחה נסבה על עניינים שונים באווירה ידידותית.⁶⁹ ביקור דומה ערך ראש העירייה בחג הפסח שנתיים אחר כך.⁷⁰

63 'דוח על ערבים שמכרו קרקע ליהודים', 5.1.1937, אצ"מ, S25/9783; עאצם אסעיד שימש בתפקיד ראש העירייה בשנים 1919-1938.

64 המשקיף, 1.7.1942; הארץ, 1.7.1942.

65 'התאחדות בעלי הבתים והמגרשים של שכונת פלורנטין ואגפיה לאל־ביטאר', 13.7.1941, ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), 4/2208; 'התאחדות בעלי הבתים והמגרשים של שכונת פלורנטין ואגפיה לאל־ביטאר', 10.3.1942, אצ"מ, S25/5936.

66 הארץ, 21.7.1943; אידפאע, 21.7.1943.

67 על גיבוש ההסכם ותוכנו ראו: pp. 91-94, Goren, 'Annexation or Separation?'

68 דבר, 15.7.1941; הבקר, 5.1.1942; ידיעות אחרונות, 10.6.1942.

69 דבר, 7.4.1942.

70 המשקיף, 13.4.1944; הבקר, 16.4.1944.

היבטים של שיתוף פעולה כלכלי

חידוש קשרי המסחר בין הערבים ליהודים היה סממן בולט של שינוי במצב וביטוי של המגע המחודש בין שני הצדדים. משלחת של סוחרים ערבים נפגשה עם מנהל בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) וביקשה לפתוח את הסניף ביפו כדי להקל עליהם את סידור עסקיהם עם הבנק.⁷¹ כתב של עיתון המשקיף, שביקר ביפו בתחילת נובמבר 1939 כדי להבין את הלך הרוח בה, נפגש עם סוחרים ערבים שהראו לו 'את שמחתם על חידוש קשרי המסחר עם תושבי ת"א והביעו את התקווה שהיחסים בין תושבי שתי הערים ילכו וישתפרו'.⁷² בריאיון שהעניק אז אחד הסוחרים הערבים הבולטים ביפו לכתב העיתון דבר, תיאר הסוחר את המצב הקיים ואת האפשרויות לשינוי. הוא דן במצבם הכלכלי הקשה של הערבים וסבר כי יש להחזיר במהרה את הקשרים המסחריים בין הערבים ליהודים.⁷³

בראשית שנת 1940 היה מצבה הכלכלי של יפו בכי רע. מדיווח לשכת המסחר של יפו עלו נתונים מדאיגים על מספר המובטלים בעיר בכלל המקצועות.⁷⁴ אנשי העיר חוששים מאד למצב אם לא תבוא הקלה במצב הכלכלי, צוין בדוח מודיעין של ארגון ההגנה.⁷⁵ באירוע שהתקיים בשכונת עג'מי נפנה ראש עיריית יפו למצב הכלכלי ודיבר על הימים הרעים שפקדו את העיר וגרמו לה לנזק רב.⁷⁶ מושל המחוז תיאר את מצבה הכלכלי הגרוע של יפו.⁷⁷ מצבם של הפרדסנים החמיר והיה צפוי שהאבטלה רק תגבר. בסוף 1940 תוארה יפו כמי שניצבת בפני פשיטת רגל: 'רבים מבתי המסחר הגדולים עומדים ריקים ושוממים', צוין בסקירת מודיעין של ההגנה.⁷⁸ סיור לצורכי מודיעין ביפו, בתחילת שנת 1941, העלה התרשמות דומה: 'המצב הכלכלי ביפו גרוע מאוד', דווח שם.⁷⁹

ההידרדרות שחלה במצב הכלכלי בכלל ובענף הפרדסנות בפרט הכשירה את הקרקע להתארגנות משותפת של ערבים ויהודים. למן קיץ 1939 החל להסתמן שיתוף פעולה בין פרדסנים מיפו לפרדסנים יהודים. כדי להקל על הפרדסנים את מצוקתם הציעו השלטונות להרכיב ועדה משותפת של ערבים, יהודים ובריטים, שתפעל לפקח על הקטיף והשיווק של פרי ההדר.⁸⁰ עד מהרה הוקמה משלחת משותפת של פרדסנים ערבים ויהודים כדי שתפעל אצל השלטונות להקל על הפרדסנים. המשלחת אוישה בכמה נציגים של

71 אִדְפֶּאָע, 15.10.1939; הארץ, 20.10.1939.

72 המשקיף, 9.11.1939.

73 דבר, 18.12.1939.

74 שם, 30.1.1940.

75 'דוח מודיעין של ההגנה', 4.8.1940, אצ"מ, S25/3872.

76 'נאום ראש עיריית יפו', 9.8.1940, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 2/489/5.

77 'מושל המחוז למזכיר הראשי', 17.9.1940, א"מ, 2/215/19.

78 'סקירת מודיעין של ההגנה', 22.11.1940, אה"ע, IV250/27/5/56.

79 'סקירת מודיעין', 20.2.1941, את"ה, 105/99.

80 הארץ, 2.6.1939; דבר, 24.7.1939.

הפרדסנים הערבים והיהודים, והבולטים שבהם שופרי בכ אֶת־אג'י, פרדסן ידוע מיפו, ויצחק רוקח, פרדסן בולט וממייסדי נמל תל אביב. את פגישותיהם נהגו לקיים במשרדו של אֶת־אג'י ביפו. במשך 1940 ארגנה המשלחת סדרת פגישות עם גורמי ממשל בניסיון להשיג הלוואה לטובת מגדלי ההדרים. בחורף 1940 מצב הפרדסנות היה כבי רע, והעיתון פלסטין ראה בחיוב את שיתוף הפעולה בין הפרדסנים הערבים והיהודים, וגרס כי הניב תוצאות מועילות.⁸¹

בינואר 1941 התכנסו כ־1,000 פרדסנים ערבים ויהודים מכל רחבי הארץ בקולנוע 'אל־חמרא' ביפו. את הכינוס ארגנה המשלחת המשותפת, והוא נועד להשמיע את זעקת הפרדסנים על המצב הקשה השורר בענף. זה היה הכינוס השלישי והגדול ביותר מסוגו. יו"ר הכינוס היה ראש העירייה עבד א־ראוף אל־ביטאר, ונכחו בו אישים בכירים מקרב הערבים, היהודים והשלטונות. בכינוס הושמעו שמונה נאומים שנקבעו מראש, ארבעה מפי ערבים וארבעה מפי יהודים, ובהם ראש עיריית תל אביב וראש עיריית יפו. אל־ביטאר קרא לנאספים להתאחד, והדגיש כי בעיית פרי ההדר נוגעת לתושבי הארץ כולה. בתום הכינוס נבחרה משלחת של 56 איש, מחציתם ערבים ומחציתם יהודים. על המשלחת הוטל להיפגש עם הנציב העליון ולהציג לפניו את דרישת הפרדסנים. העיתונות העברית עסקה באווירה המיוחדת שאפיינה את הכינוס, ובידיעות אחרונות צוין כי 'שררה אוירה של איחוד ושיתוף האינטרסים'.⁸² הסבר לאווירה החיובית ניתן בעיתון המשקיף כדלקמן:

השאלה שנידונה [...] בכינוס הפרדסנים ביפו איננה 'פוליטית' כלומר – היא איננה נוגעת אף במשהו באותה פרשת הדרכים הגורלית, שלפניה עומדת ארצנו זה שנים על שנים. לכן אין להתפלא, שבעניין זה נועדו פרדסנים יהודים וערבים כי על נושא זה אין מקום ל'עדות' נפרדות בפלשתינא (א"י) – כולם 'בלי הבדל דת וגזע', מרגישים באותה מידה את הסבל הנגרם ע"י המשבר החמור בפרדסנות.⁸³

שבועיים לאחר הכינוס נפגשו נציגי הפרדסנים היהודים והערבים ביפו והחליטו להקים איגוד משותף וקבוע לפרדסנים ערבים ויהודים, בהרכב שווה. האיגוד נועד לייצג אותם לפני השלטונות.⁸⁴ האיגוד המשיך לפעול ונקט סדרת פעולות לנוכח ההידרדרות שחלה בענף משנה לשנה.

הנטייה לשותף פעולה בתחום הפרדסנות היתה בבואה לגישה שצידדה בשיפור המצב הכלכלי עם שילוב של ערבים ויהודים יחד. בקרב הציבור הערבי היפואי נשמעו קולות

81 ידיעות אחרונות, 14.8.1940. ציטוט של כתבה מהעיתון פלסטין; על שיתוף הפעולה בין הפרדסנים הערבים והיהודים ראו: מוסטפא כבהא ונחום קרלינסקי, 'הפרדס הנעלם: הפרדסנות הערבית-הפלסטינית עד שנת 1948', זמנים, 129 (2015), עמ' 106-107.

82 ידיעות אחרונות, 15.1.1941; פלסטין, 16.1.1941.

83 המשקיף, 16.1.1941.

84 דבר, 2.2.1941; המשקיף, 2.2.1941.

ברורים בדבר נחיצות שיתוף הפעולה ולמן קיץ 1940 תכפו קולות אלה. הנמל נקלע למצוקה קשה,⁸⁵ וגם בגינו נשמעו קולות כאלה. בקרב ראשי הספנים הערבים היו שסברו כי 'בשיתוף פעולה בין הערבים והיהודים אפשר יהיה להניע את הממשלה [...] להיטיב את המצב'.⁸⁶ כך גם התבטאו סוחרים תושבי העיר. בעיתון **אִדְפֶּאֶע** התפרסם מאמר שכתב אחד מחשובי הסוחרים הערבים ביפו, ובו קריאה להקים ברית סוחרים יהודית-ערבית שתביא תועלת לציבור הסוחרים כולו.⁸⁷ בסקירת מודיעין של ההגנה על הנעשה ביפו בסוף 1940 הומחשה היטב נטייתו של הצד הערבי לשתף פעולה עם היהודים בתחום הכלכלי. בפתח הסקירה נאמר:

בזמן האחרון מתבלט שינוי ניכר לטובה ביחס הערבים ליהודים [...] כיום מדבר חלק ניכר מן התושבים הערבים על הצורך בשיתוף פעולה בין הערבים והיהודים שיביא תועלת לשני העמים. חלק זה אינו מורכב מבני השכבות הנמוכות דווקא, אלא העיקר מבני הסוחרים ובעלי הרכוש החקלאיים.⁸⁸

יש להניח כי האווירה החיובית נוצרה גם בהשפעת פועלה של לשכת המסחר היפואית, ששיתפה פעולה עם לשכת המסחר בתל אביב. נציגים של שתי הלשכות נפגשו ודנו בעניינים שנגעו לשתייהן. בסוף 1940 דווח בעיתון **הבקר** כי נציגי הלשכות נועדו להיפגש ביפו ולעסוק בשאלת שיתוף הפעולה בין הסוחרים הערבים ליהודים.⁸⁹ בהתבסס על דיווחים נוספים נראה כי שיתוף הפעולה בין שתי הלשכות נמשך גם אחר כך. בדוח לשכת המסחר של תל אביב לשנת 1944-1945 נכתב כי 'כבשנים הקודמות, כן גם בתקופת הדו"ח קיימה לשכתנו קשר אמיץ עם לשכת המסחר הערבית ביפו ונועצה אתה בפעולות שנגעו בבעיות כלכליות ארציות'.⁹⁰

שנת 1940 בלטה במיוחד בשיתופי הפעולה של בעלי אינטרסים כלכליים, ערבים ויהודים. 'אגודת בעלי נכסי דלא נייד' הערבית ביפו ו'האגודה להגנת בעלי נכסי דלא נייד' בתל אביב ארגנו משלחת משותפת שנועדה לטפל בענייניהן אצל השלטונות. נציגי החנוונים היהודים והערבים משתי הערים ביקשו להסדיר בעיות כלכליות הנוגעות למסחר הקמעוני.⁹¹ באמצע אוקטובר נפגשו במשרדי התאחדות הסוחרים הכללית בתל אביב נציגי המסחר הערבי מיפו ונכבדיו עם מנהלי התאחדות הסוחרים הכללית כדי לדון בבעיות המסחר בארץ. פגישה זו, הראשונה מסוגה, נערכה ביזמת התאחדות הסוחרים הכללית. בקרב הנציגים הערבים בלט עבד א-ראוף אל-ביטאר, שנוסף על תפקידו כראש

85 על ממדי המצוקה שנקלע אליה הנמל ראו: גורן, 'המבצר שקרס', עמ' 152-153.

86 'סקירת מודיעין של ההגנה', 22.7.1940, את"ה, 105/378.

87 **ידיעות אחרונות**, 8.11.1940. ציטוט של כתבה מהעיתון **אִדְפֶּאֶע**.

88 'סקירת מודיעין של ההגנה', 18.11.1940, את"ה, 105/99.

89 **הבקר**, 20.11.1940.

90 'דוח מאת לשכת המסחר של תל אביב לשנת 1944-1945', א"מ, 78/46.

91 **דבר**, 23.1.1940; **הארץ**, 29.9.1940.

העירייה שימש כאמור ראש לשכת המסחר ביפו. בכותרת 'דוגמת הפרדסנים: שיתוף פעולה בין הסוחרים היהודים והערבים', הובא בעיתון הבקר תיאור מפורט של הפגישה. למשתתפים היתה עמדה אחידה בכל השאלות שנדונו, והוחלט להקים ועדה משותפת של נציגי המסחר מכל העדות לשם הגשמת הפעולות שהוחלט עליהן.⁹² בסקירת מודיעין של ההגנה, שתיארה את הפגישה הזאת, יוחד חלק מהדברים לגישה החיובית של אל-ביטאר כלפי היזמה המשותפת. בין השאר צוין כי האיש 'הראה יחס אדיב והבנה מלאה לגבי כל הדרישות של ציבור הסוחרים הערבים והיהודים בארץ [...] עבד אל-ראוף הבטיח את עזרתו המלאה'.⁹³ העיתון דבר הביע סיפוק מהפגישה ומתוצאותיה, ובכותרת 'להרחבת השיתוף הכלכלי' נכתב בו כי הפגישה מעידה 'על שלב נוסף בהתפתחות היחסים הכלכליים ההדדיים'.⁹⁴ כחודש לאחר פגישה זו דווח כי עומדת להתכנס ביפו אספה כללית של הסוחרים בעיר לדיון בשיתוף הפעולה בין הסוחרים הערבים ליהודים. אספה זו נועדה להיות המשך לדיונים מהפגישה באוקטובר. בסוף 1940 דווח על שיתופי פעולה נוספים.⁹⁵ שיתופי הפעולה נמשכו גם בשנים הבאות, אך במידה פחותה.

התחדשות תנועת היהודים ליפו

השינוי באווירה הורגש גם אצל היהודים והם החלו לפקוד שוב את מרכזי המסחר של יפו. בסוף שנת 1939 צוין בעיתון הארץ כי 'בזמן האחרון רבתה תנועת היהודים היורדים ליפו לקנות שם מצרכים שונים [...] נוכחות היהודים ביפו תכפה ושיג ושיח בין יהודים לערבים נראו לעיני כול'.⁹⁶ בעיתון המשקיף דווח כי 'יש לציין שבבתי הקפה ביפו נראים עתה יהודים וערבים, היושבים יחד ודנים בענייני מסחר שונים'.⁹⁷ אמנם תנועת היהודים ליפו לא היתה גדולה כתנועתם בשנים שלפני מאורעות תרצ"ו, אך היא הורגשה בהחלט לאחר שנים שבהן נמנעו היהודים מלהגיע ליפו. בערבי חגים אף גברה התנועה, ובשווקים ניכרה תנועת מסחר ערה. בעיתונות העברית הובאו מדי פעם בפעם דיווחים על מגמה זו. בשנת 1940, ערב חג הפסח, דווח בעיתון הבקר כי 'לרגל ריבוי הקונים הכינו הסיטונאים הערבים סחורות "כשר לפסח"'.⁹⁸ בשנת 1943, בחג הפסח עצמו, נמסר בידיעות אחרונות כי 'גם השנה נהרו רבים מתושבי ת"א ליפו לקנות לחם לפני צאת החג'.⁹⁹ בחגי תשרי

92 הבקר, 16.10.1940.

93 'סקירת מודיעין של ההגנה', 15.12.1940, את"ה, 105/99.

94 דבר, 23.10.1940.

95 ידיעות אחרונות, 24.11.1940; דבר, 24.11.1940; הארץ, 10.12.1940.

96 הארץ, 20.10.1939.

97 המשקיף, 6.11.1939.

98 הבקר, 21.3.1940.

99 ידיעות אחרונות, 27.4.1943.

באותה שנה דיווח דבר כי 'יהודים רבים מתל אביב באו ליפו בחג לקנות ירקות'.¹⁰⁰ תיאור דומה הובא בעיתון פלסטין: 'שוק הירקות ביפו מלא עקרות בית מתל אביב, ובידיהן סלים וסלסילות מלאים'.¹⁰¹

שיבת היהודים ליפו ניכרה גם בפתיחה מחדש של עסקים בעיר, בתחילת שנות הארבעים בעיקר. במאמר 1940 דווח כי 'ברחוב בוסטרוס ביפו נפתחו חנויות מספר של צורפים ושענים יהודיים'.¹⁰² המסחר היהודי שב במידת־מה להתבסס ביפו. בתיאור שהובא בידיעות אחרונות בתחילת 1941 צוין כי 'חנויות ובתי מלאכה יהודים חודרים עד למרכזה של יפו'.¹⁰³ אף דווח על סוחרים יהודים ששבו להשתמש בנמל יפו, כל עוד התאפשר להם הדבר, עד קיץ 1940 לפחות, אז הורו השלטונות על סגירת הנמל עקב מגבלות המלחמה. התגברות התנועה בין תל אביב ליפו עוררה צורך בהרחבת התחבורה בין שתי הערים. חברת 'המעביר', שהפעילה מאז שנות העשרים שירות אוטובוסים בין תל אביב ליפו, נערכה בתחילת 1940 להארכת מסלולו של קו 3, שהיה הקו המרכזי שחיבר בין תל אביב ליפו. קו זה, שלא פעל זמן־מה, חודש בסוף שנת 1939 בתדירות גבוהה. בעיתון הבקר נכתב ש'חידוש הקו ביפו נתקבל בשביעות רצון'.¹⁰⁴ במרבית הדיווחים שהובאו אז בעיתונות הובלט הגידול במספר הנוסעים באוטובוסים, יהודים וערבים כאחד.¹⁰⁵ על דעת עיריית יפו נקבע כי מסלול קו 3 יוארך ויעבור לאורך שדרות המלך ג'ורג' (היום שדרות ירושלים) בואכה רחבת המלך ג'ורג' הסמוכה לבית עיריית יפו ולקולנוע 'אל־חמרא' – שם נקבעה התחנה הסופית. בעיתון הבקר צוין כי 'ביפו סבורים שהארכת הקו ירחיב את יחסי המסחר בין שתי הערים'.¹⁰⁶ באפריל פתחה חברת 'המעביר' קו נוסף שחיבר בין תל אביב ליפו. קו 10 יצא מרחוב מרכז בעלי המלאכה בתל אביב ונסע דרך הרחובות המלך ג'ורג', אלנבי והירקון בואכה מסגד חסן בן, וחזר באותו המסלול.¹⁰⁷ הביקוש לנסיעה בקווים האלה גדל מיום ליום. בתחילת 1941 דווח כי 'האוטובוס של "המעביר" מתהלך בשני הכיוונים מלא נוסעים יהודים וערבים'.¹⁰⁸

100 דבר, 15.10.1943.

101 משמר, 26.10.1943. ציטוט של כתבה מהעיתון פלסטין.

102 הבקר, 8.3.1940.

103 ידיעות אחרונות, 23.3.1941.

104 הבקר, 6.11.1939.

105 דבר, 6.11.1939; המשקיף, 6.11.1939.

106 הבקר, 16.1.1940, 4.4.1940.

107 הארץ, 4.4.1940; הבקר, 4.4.1940.

108 ידיעות אחרונות, 21.3.1941.

בין ערבים ליהודים – ממדי התנועה בין יפו לתל אביב

עם סיום תקופת המרד הערבי החלו ערבים מיפו לפקוד את מקומות הביילוי בתל אביב כאילו דבר לא קרה בין שתי הערים. באוקטובר 1939 נכתב בעיתון דבר כי 'בזמן האחרון גדל מספר הערבים המבקרים בבתי קפה וקולנוע בתל אביב'¹⁰⁹; ובהארץ נכתב: 'בתל אביב התחילו להופיע בשעות הערב הרבה ערבים צעירים הבאים לבלות בבתי הקולנוע ובבתי הקפה שעל שפת הים'.¹¹⁰ ערבים נראו בחוצות תל אביב מטיילים להנאתם בעיר. כתב דבר, שהתלווה לנסיעה מיפו לתל אביב בסוף דצמבר 1939, ציין כי 'נהירת היפואים לתל אביב מתרבה והולכת'.¹¹¹

ראשיתה של תקופה זו, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, היטיבה עם תל אביב ועם מקומות הביילוי שהציעה. בתי קולנוע, בתי קפה, מועדוני ריקודים, בתי שעשועים, ברים ופאבים המו מבקרים. יש להניח כי נוסף על ההרגל שהיה טבוע בערביי יפו, לבוא וליהנות ממקומות הביילוי בתל אביב כל אימת שפגה המתיחות בין שתי הערים, תרם לכך גם השינוי באווירה. העיתונות העברית שבה לדווח על ערבים מיפו המטיילים בתל אביב ופוקדים את מקומות הביילוי שלה. בתקופת החגים המוסלמיים תכפה התנועה מיפו לתל אביב. בימי עיד אל-פטר נראו בתל אביב משפחות רבות שבאו מיפו לטייל להנאתן בעיר העברית ולבקר בבתי הקולנוע שלה.¹¹² בעיקר רבו הביקורים בימי עיד אל-אדחא. דיווחים על כך נמסרו מדי שנה בעיתונות העברית. בשנת 1940 דווח כי 'במשך ימי חג עיד אל-אדחא ביקרו בגן החיות בת"א למעלה מ-1000 ערבים מיפו. רבים באו באוטובוסים והשתעשעו במשך שעות רבות'.¹¹³ בשנת 1941 גדל מספר המבקרים הערבים בגן החיות. שירות מיוחד של הסעות נקבע בין יפו לגן החיות. 'ערבים רבים ביקרו בת"א, שבאו ברכב וברגל מיפו. לרגל החג הוגדל שרות "המעביר" בקו בין יפו ות"א, צוין בעיתון הבקר.¹¹⁴ בשנים הבאות נמשכה הנהירה לתל אביב ובתי הקולנוע וחוף הים המו מבקרים. וכך תיאר עיתון הארץ את ימי עיד אל-אדחא בתל אביב ב-1944:

רבים מתושבי יפו בקרו במשך כל היום בעיר. החנויות המו ממספר גדול של קונים ערבים. קבוצות גדולות של נוער מיפו נראו בטיילת על שפת הים. עמוסי עבודה היו הצלמים בעיר. נראו עגלות שהסיעו את נשי יפו עם ילדותיהן. סירות היו שטות במשך כל היום בין יפו ותל אביב וגם מספר גדול של מתרחצים נראו על שפת הים.¹¹⁵

109 דבר, 19.10.1939.

110 הארץ, 20.10.1939.

111 דבר, 18.12.1939.

112 'דוח מודיעין של ההגנה', 1.11.1940, את"ה, 105/204; המשקיף, 21.9.1944.

113 הבקר, 25.1.1940.

114 שם, 9.1.1941.

115 הארץ, 28.11.1944.

כבעבר גם אירועים מיוחדים בתל אביב היו מקור משיכה לערביי יפו. שוב נראו ערבים באים לחגיגות פורים. אף היו שבאו לצפות בהצגה של תאטרון 'הבימה' שהוצגה בקולנוע 'מוגרבי'.¹¹⁶ בתקופה זו נערכו בתל אביב שורה של תערוכות בנושאים שונים, כמו מוצרי תעשייה, אפנת לבוש ומזון. תערוכות אלה, ששילבו גם מהנעשה אצל הערבים, משכו מבקרים רבים ובהם ערבים שבאו מיפו. תערוכה מיוחדת במינה על העיר פריז, שנפתחה בסוף שנת 1944 במוזאון תל אביב, משכה מבקרים רבים. בעיתון הבקר דווח כי 'קהל רב ומגוון מחובבי אומנות וידידיה של צרפת מתושבי ת"א ויפו מלאו את המוזיאון'.¹¹⁷ תחרויות ספורט שנערכו בתל אביב ואשר התחרו בהן יהודים וערבים היו מוקד בילוי נוסף לערביי יפו. בשנת 1940 נערכה לראשונה בארץ תחרות אגרוף בין יהודים לערבים. את התחרות ארגנה אגודת 'מכבי תל אביב', באולם מכבי, והתארכה בו קבוצת המתאגפים מיפו.¹¹⁸ באותה שנה נערכה תחרות אגרוף נוספת. הפעם התחרותה הקבוצה הערבית בקבוצת 'הפועל תל אביב'. מאות צופים יהודים וערבים גדשו את קולנוע 'עדן' בתל אביב, שבו נערכה התחרות, ובהם, על פי הנרמז בין השיטין, גם ראש עיריית יפו. בעיתונות העברית, שסיקרה את התחרויות האלה, הודגשה האווירה הטובה ששרתה בין שתי הקבוצות.¹¹⁹

עם התנועה מיפו לתל אביב התחדשה גם התנועה מתל אביב ליפו. לא רק קניות ועסקים הניעו את חידוש תנועת היהודים ליפו. עם התפוגגות המתח, עוד ועוד יהודים באו ליהנות מאפשרויות הבילוי שבעיר. בנובמבר 1939 דווח בעיתון הבקר כי 'לאחר הפסקה של כמה שנים נראו אתמול ביפו יהודים במספר גדול שטיילו ברחובות ואכלו במסעדות'.¹²⁰ נוכחותם של היהודים בלטה במיוחד בבתי הקולנוע של יפו, לאחר שכמה מהם ביקשו ליהנות שוב מקהל יהודי. בית הקולנוע 'אל-חמרא' היה סגור זמן רב, ושב לפעול במחצית השנייה של שנת 1939. לאחר שנפתח החלו להציג בו הצגות מיוחדות לציבור היהודי, ואף דאגו להעמיד הסעה מאורגנת לתל אביב בתום ההצגה.¹²¹ על תנועת היהודים לבית הקולנוע הזה פורסם תיאור מפורט בעיתון דבר, ובפתח הדברים נכתב: 'קשה לקבוע מי נוהר למי יותר; היפואים לתל אביב או התל-אביבאים ליפו'. הצגה מיוחדת נקבעה למבקרים מתל אביב בכל שבת אחר הצהריים, ורבים החלו לפקוד את בית הקולנוע.¹²²

בתחילת שנת 1940 דיווח מזכיר עיריית תל אביב כי 'החזיון של הליכת יהודים בהמון מתל אביב ליפו ומלוי רחובותיה וסמטאותיה נתחדש, ובאופן ניכר'.¹²³ תחרויות ספורט ביפו

116 המשקיף, 24.3.1940, 12.11.1942.

117 הבקר, 6.11.1944.

118 שם, 9.8.1940.

119 הארץ, 13.9.1940; ידיעות אחרונות, 16.9.1940.

120 הבקר, 19.11.1939.

121 שם, 20.12.1939; בית הקולנוע אף קיים נשפים ליהודים בלילות שבת.

122 דבר, 18.12.1939.

123 'מזכיר העיר לראש עיריית תל אביב', 14.1.1940, אעת"א, 4/1.

כגון אגרוף וכדורגל, שהשתתפו בהן ערבים ויהודים, משכו אליהן קהל יהודי.¹²⁴ בד בבד חודשה מסורת הטיוולים ליפו שאורגנו מטעם תנועות הנוער ובתי הספר. אחד הטיוולים האלה נערך בינואר 1941. תשומת הלב הופנתה לקבלת הפנים הידידותית שזכו לה המטיילים, אשר בהגיעם למרכז העיר יפו 'קידמו רבים את פני המטיילים בשלום בעברית'. עבד א־ראוף אל־ביטאר קיבל את הבאים בברכה חמה, ודיבר על הצורך לפתוח דף חדש ביחסים בין ערבים ליהודים. 'תשכחו את הימים הרעים אשר עברו על שני עמים אחים ואני שמח לביקורכם זה', אמר בין השאר.¹²⁵

עדות לשינוי באווירה באה בחידוש המפגשים בין יהודים לערבים במסיבות ובאירועים מיוחדים. לדוגמה, בעיתונות העברית דווח על מסיבת פרדה לשופט בריטי שארגנה אגודת עורכי הדין הערבים ביפו בבית הקפה 'לורנץ'. במסיבה השתתפו 18 עורכי דין מיפו, שופטים ערבים ויהודים מיפו ומתל אביב.¹²⁶ בבית הקפה 'פלטין' אירחה הסתדרות העיתונאים בתל אביב את עארף אל־עארף, סופר ואיש ציבור ששימש אז קצין מחוז בעזה. במפגש נכחו 15 עיתונאים ערבים שייצגו את כל העיתונות הערבית בארץ. זו היתה פגישה מקצועית ייחודית באופייה, שכן לראשונה נפגשו עיתונאים יהודים וערבים במתכונת זו. במסגרת האירוע נתן אל־עארף הרצאה בבית הקולנוע 'מוגרבי' בפני קהל של עיתונאים וסופרים רבים מיפו ומתל אביב.¹²⁷ מועדון 'רוטרי' יפו-תל אביב חידש את פעילותו. במלון 'סן רמו' בתל אביב נערכו בחירות לוועד החדש, שבו היו תשעה חברים ערבים ויהודים משתי הערים.¹²⁸ בידיעה חריגה שפרסם עיתון המשקיף ב־1943 בכותרת 'מועדון דמוקרטי', נמסר כי 'כמה מתושבי ת"א ויפו ייסדו מועדון דמוקרטי להפיץ את חשיבות הדמוקרטיה ולפעול להגשמתה. כל אדם מבין 20 שנה ומעלה בלי הבדל לאום ודת יכול להתקבל כחבר באגודה'.¹²⁹

שנת 1940 סימלה באופן בולט את המעבר החד מתקופת המרד הערבי למצב של רגיעה מבחינת היחסים בין ערבים ליהודים. עיון בעיתונות העברית מאותה שנה מוכיח זאת היטב. דווח למשל על ערבים שנרשמו לשיעורי ערב ללימוד השפה העברית בתל אביב; על מורה ערבייה מיפו אשר עתה זה קיבלה תעודת הוראה וקראה לייסד ארגון של מורות יהודיות, מוסלמיות ונוצריות למען קידום בתי הספר; על נכבדים ערבים יפואים שהתארחו בחג הפסח אצל שתי משפחות ידועות מעדות המזרח בתל אביב; וכן על שיחים מיפו שבאו לתל אביב לאסוף תרומות לטובת בית יתומים בשכונת עג'מי: 'השייכים פנו למוסדות ולאישים מותיקי היישוב ונענו בעין יפה. בית היתומים קיים זה כמה שנים וזו פעם הראשונה שהיהודים תורמים לטובתו'.¹³⁰ בסוף שנת 1940 עמד ידיעות אחרונות על התפנית שחלה ביחסים בין הערים כדלקמן:

124 פלסטין, 5.3.1941.

125 דבר, 13.1.1941.

126 שם, 2.2.1941.

127 'ידיעות מהעיתונות הערבית', 23.2.1941, אה"ע, IV250/27/5/156; הבקר, 23.2.1941.

128 הבקר, 24.2.1944, 9.4.1944.

129 המשקיף, 8.4.1943.

130 הבקר, 25.1.1940, 24.4.1940; המשקיף, 13.11.1940.

מזמן שהמחיצות של איבה גלויה נפלו בינינו לבין שכנינו – מרבים פגישות בכל שטחי הכלכלה והחברה, באים בקשרי מסחר, דנים על עניינים כלכליים, עורכים פגישות וכינוסים, עושים פניות משותפות לרשות, מתיידדים ועורכים ביקורים הדדיים ושותים קפה שחור בבתי הקפה של יפו ותל אביב.¹³¹

השינוי באווירה ניכר היטב גם בשנים הבאות. העיתונות העברית דיווחה מעת לעת על פעולות או על אירועים מיוחדים שהשתתפו בהם ערבים ויהודים משתי הערים. לא מעט מהדיעות עניינן בסיוע שניתן לילדים ובמחנות הומניטריות. עתות של צער על מותם של אישי ציבור קירבו בין ערבים ליהודים כאשר נפגשו בטקסי הלוויות. כך למשל, בהלווייתו של רופא ידוע מתל אביב, שעבד בבית החולים הפרטי של ד"ר פואד דג'אני ביפו, השתתפו גם רופאים ערבים שביקשו לחלוק כבוד אחרון למנוח. בשנת 1942 מונה לראשונה ערבי לשופט בבית משפט השלום בתל אביב. השופט, ערבי נוצרי מיפו, שלט היטב בשפה העברית. בעיתון היפואי **איצראט אל-מסתקים** ('דרך הישר') צוין כי 'החוגים היהודים האחראים קבלו מינוי זה בקורת רוח, היות וראו בו ניסיון מבורך מצד הממשלה בדרך להידוק היחסים הטובים בין הגזעים השונים בארץ'.¹³²

סיכום

את הקטע בספרו על היחסים בין ערבים ליהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, פותח מיכאל אסף בקבעו כי 'לאחר פרוץ המלחמה נתחדש [...] השיתוף בין ערבי[ן] הארץ ובין היהודים בהיקף שלא היה ידוע זה שנים רבות'.¹³³ במאמר זה נעשה ניסיון לעמוד על ממדי שיתוף הפעולה ועל טיבם של הקשרים שהתגבשו בין ערבים ליהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, בהדגמת היחסים שבין הערים יפו ותל אביב כאבן בוחן המשקפת היטב את עצמת השינוי שהתחולל אז ביחסי ערבים-יהודים בארץ ישראל. מן המאמר עולה כי חלה תפנית חדה ביחסים שבין יפו לתל אביב בתקופה הנדונה בבחינת דף חדש שנפתח בין השניים.

בתום תקופת המרד הערבי ובראשית מלחמת העולם השנייה ניכרה רגיעה במצב הסכסוך היהודי-ערבי. שנת 1940 סימלה באופן מובהק את המעבר החד מעימות לרגיעה, מנתק לשיתוף פעולה, ועיריית יפו מילאה תפקיד חשוב בשינוי הזה. שיתוף הפעולה בין עיריית יפו לעיריית תל אביב חזר וביטא כבעבר צורך משותף ואינטרסים הדדיים. בגין מצב המלחמה התהדק שיתוף הפעולה בין שתי העיריות והיו לו השלכות חשובות על יחסי העבודה בין השניים ובעיקר על הקשרים האישיים בבחינת טווייה מחדש של יחסי אמון וידידות. הגישה שנקט ראש העירייה עבד א-ראוף אל-ביטאר תרמה תרומה של ממש

131 ידיעות אחרונות, 27.10.1940.

132 המשקיף, 11.6.1942. ציטוט של כתבה מהעיתון **איצראט אל-מסתקים**.

133 אסף, **היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל**, עמ' 105.

לשינוי שהתחולל במצב היחסים בין ערבים ליהודים. במעשיו פעל אל-ביטאר לייצב את היחסים עם היהודים ולפתוח דף חדש, כדבריו. לנוכח נסיבות השעה השכיל ראש העירייה להפריד בין הפוליטיקה של הסכסוך היהודי-ערבי לבין בעיות היום-יום שהעיקו על העיר ועל האוכלוסייה. דברים שאמר בפומבי בזכות התועלת הטמונה בשיפור היחסים בין הצדדים כמו גם מגעיו עם היהודים עלו בקנה אחד עם תפיסתו זו. לא פלא שהאיש לא היסס לקרוא לשיתוף פעולה עם היהודים ולהשאיר, כדבריו, את 'העבר העגום' מאחור – וכל זה כדי לחלץ את העיר ממשברי השנים הקשות שפקדו אותה. שימושו התכוף במילים 'שיתוף פעולה' נתן תוקף מובהק לעמדתו, וכמוהו מטבעות הלשון שנקט בדבריו – 'הבנה הדרדית', 'עבודה הדרדית' ועוד – המחישו את הקו שביקש ליישם. כשאמר 'שיתוף פעולה' התכוון להשגת רגיעה שתאפשר לשפר את מצב היחסים בין עיריית יפו ליהודים ובכך להקל את פתרון הבעיות שביניהם. ההסכם שהושג בין עיריית יפו לשכונות היהודיות ב-1940 היה ביטוי מוחשי של עמדתו שיש להתפשר ולהגיע לכלל הבנה. לראשונה הושגה פריצת דרך ביחסים שבין שני הצדדים. אישיותו של ראש העירייה עמדה לזכותו והוסיפה על יכולתו להטמיע את הקו שביקש ליישם. אל-ביטאר נודע כאדם נוח ומתון בדעותיו, מקובל על הציבור הערבי ונתמך על ידי הממשל הבריטי – כל אלה סייעו בידו להנחיל את הגישה שביקש ליישם כלפי היהודים. לא בכדי במותו של ראש העירייה, הן הצד היהודי הן הצד הערבי תיארו באופן דומה את אופיו הסובלני וציינו במיוחד את היחס שנתן לעדות כולן.

שיתוף הפעולה עם היהודים נשמר גם בתקופתו של עמר אל-ביטאר, שהמשיך לדבוק בקו של אחיו. גם הוא לא היסס להצהיר על רצונו בשיתוף פעולה וביחסים טובים. עתה, שלא כבעבר, הוא נהג כלפי היהודים יחס חיובי והראה רצון לשמור על קשרים טובים. כאחיו הוא קיים מערכת יחסים קרובה עם עיריית תל אביב והיה שותף פעיל בפגישות רשמיות, ולא זו בלבד אלא גם באירועים שחרגו ממסגרת העבודה המוניציפלית. כקודמו בתפקיד פעל אף הוא לקידומה של גישה מתחשבת ביישוב היהודי ביפו, והיחסים בין השניים הוטבו. פועלו להשגת ההסכם בשנת 1943 משקף זאת היטב. יש לראות בשני ההסכמים שהושגו בין עיריית יפו לשכונות היהודיות צעדים יוצאים מגדר הרגיל הניתנים להסבר ברוח התקופה, תקופה שיצרה אווירה של אמון שונה בתכלית מזו ששררה בתקופת המרד הערבי. זה היה אינטרס מובהק של שני ראשי העירייה היפואים להיטיב את היחסים עם יהודי יפו לתועלת העיר ולשיקומה. שניהם, שהשתייכו לשכבת הנכבדים הערבים ונפגעו בתקופת המרד הערבי כמו רבים אחרים בשכבה זו, זכו לתמיכת השלטונות והצליחו לשקם את מעמדם ולתפוס מחדש עמדות כוח והשפעה לטובת העיר.

מטבע הדברים היחסים הטובים שהתגבשו בין שתי העיריות הקרינו על חיי היום-יום של תושבי יפו ותל אביב. זה בלט היטב בתחום הכלכלי, ודאי על רקע הידרדרות המסחר ושיתוק הנמל היפואי שהשפיעו לרעה ובאופן מכריע על מצב העיר. במצב זה שיתוף הפעולה במישור הכלכלי עם הצד היהודי נראה כורח המציאות. השינוי באווירה היה הרקע המתאים ליצירת שיתופי פעולה. לשכת המסחר של יפו, שקיימה שיתוף פעולה מתמיד עם לשכת המסחר של תל אביב, וכן מעורבותו של עבד א-ראוף אל-ביטאר להקלת מצבם של הסוחרים – לשניהם היתה תרומה חשובה ליצירת אווירה זו שהניבה שיתופי פעולה

רבים. השינוי באווירה בא לידי ביטוי גם בקרב הסוחרים היהודים שפתחו מחדש בתי עסק ביפו, לאחר שבתקופת המרד הערבי התחסל המסחר היהודי ביפו כמעט לחלוטין. אחת התוצאות המובהקות של שיפור האווירה ניכר בהתחדשות התנועה בין יפו לתל אביב ובהתגברותה.

בואם מחדש של היפואים לתל אביב לצורכי בילוי והנאה סימל כבעבר שיבה לימי שגרה. אתרי הבילוי בתל אביב, ששגשו בתקופה זו, המשיכו לשמש מוקד משיכה לערביי יפו. ההסתגרות הארוכה שנכפתה על תושבי יפו בגין אירועי המרד הערבי הסתיימה בפרץ מחודש של נהירה למוקדי הבילוי בעיר השכנה. ממדיה של תנועה זו המחישו יותר מכול את הנורמליות ששבה לשלטו בחיי היום-יום. גם היה בכך כדי לבטא את כוחה של שגרה שלא נס לחה על אף האירועים הקשים שפקדו את הארץ. התחדשות תנועת היהודים ליפו הבליטה גם היא את התנועה הדו־סטרית שהתנהלה מעתה למישרים מבלי מגבלות כלשהן. השווקים של יפו ואף מקומות הבילוי נתמלאו שוב ביהודים. הרחבת שירותי התחבורה הציבורית בין שתי הערים שיקפה זאת היטב, וסימלה במידת־מה את החיבור מחדש בין שתי הערים.

ואולם מציאות זו של הטבת היחסים בין יפו לתל אביב כבר לא היתה רלוונטית משעה שנסתיימה מלחמת העולם השנייה. בשנים 1945-1947, שלא כבשנים הקודמות, התחדדו היחסים בין ערבים ליהודים, בראש ובראשונה בגלל מצב הביטחון. התנגשויות שאירעו אז על קו התפר שבין יפו לתל אביב ערערו מאוד את היחסים בין שתי הערים. עיריית יפו לא היתה עוד גורם ממתן אלא חלק במשחק הכוחות בעימות המתגבר.¹³⁴

כללו של דבר, המקרה שנבחן במאמר זה משקף היטב תמורות בעלות משמעות שחלו אז ביחסים בין ערבים ליהודים. שיתוף הפעולה היה פועל יוצא של השיפור שחל ביחסים בין הערבים ליהודים, והוא התחזק על רקע המצב הכלכלי ונסיבות התקופה. אלה היו שנות מפנה שהביאו מציאות חדשה ביחסים ביניהם. השינוי בא בראש ובראשונה בזכות היזמה שנקט הצד הערבי ונכוונתו להיטיב את היחסים עם תל אביב. מבחינתה של עיריית תל אביב זה היה מהלך מבורך שעלה בקנה אחד עם גישתה שראתה צורך לשמור על מערכת יחסים טובה עם העיר השכנה, ועל כן היא פעלה לחזקו ולשמרו. בהתבסס על הידוע עד כה בנוגע ליחסי ערבים-יהודים בתקופת המנדט, יש מקום להניח כי השנים שנדונו זימנו את 'תור הזהב' של היחסים ביניהם בתקופת המנדט. כל שכן העצימות שאפיינה את הקשרים ביניהם בתקופה זו, היקף הקשרים ותפוצתם – דומה שלא היו כדוגמתם בתקופת המנדט כולה. הצוהר שנפתח במאמר זה עשוי לשטוח את הבסיס להרחבת היריעה ולבחינת ביטוייה של התופעה במלואה. מחקר מעמיק על מקומות נוספים בארץ יאפשר להעריך את עצמת השינוי, את הישגיו ואת השלכותיו, כדי למלא חלל חשוב בהיסטוריוגרפיה של הארץ בתקופת המנדט בכלל ובתחום היחסים בין הערבים ליהודים בפרט.

134 על הגורמים להידרדרות היחסים שבין יפו לתל אביב בשנים 1945-1947 ראו: גורן, גאות ושפל, עמ' 360-424.